

This Weststeijn, *Art and Antiquity in the Netherlands and Britain: The Vernacular Arcadia of Franciscus Junius (1591-1677)* (Studies in Netherlandish Art and Cultural History 12; Leiden, Boston: Brill, 2015, xxiii + 452 pp., ISBN 978 90 04 28361 9).

Weststeijn's study explores the role of antiquity in Franciscus Junius's *The Painting of the Ancients* (Latin edition 1637; English edition 1638; Dutch edition 1641) and the effect this text had on Dutch and English art theory and practice. The author focuses on Junius's treatise because it is 'a monument of seventeenth-century antiquarianism' (2) and in his opinion 'the most important text bearing on the intersection of the realms of painting and classical scholarship' (2). The advantage of *The Painting of the Ancients*, according to Weststeijn, is that it provides insight into 'the interplay between philology and the art of painting in the seventeenth century' (7), which in his view inextricably links the day-to-day world of studio practice with the high-flown world of humanism. In addition, Weststeijn argues that Junius's treatise was also bound up with issues of *Lokalpatriotismus* and sought to establish a pre-Roman – specifically Batavian – tradition for the visual arts in the north that accorded well with the nascent national identity of the newly formed Dutch state (chapters 3 and 4). As part of this effort, Junius developed various Dutch neologisms to build a specialized artistic vocabulary and, in doing so, sought to position his native tongue as an art-critical language equal, or even superior, to Italian (chapters 2, 4 and 5). A list of these terms is included in the appendices (table 4, 369-379). Weststeijn argues that Junius's efforts were largely successful and demonstrates the far-reaching effect that *The Painting of the Ancients* had on the works of other humanists (e.g. Vossius and Grotius) and also on well-educated artist/theorists (e.g. Goeree and Van Hoogstraten).

Art and Antiquity in the Netherlands and Britain is the latest addition to the scholarship on art theory in the Netherlands. This study constructs a complex and nuanced picture of the interrelationships between humanists, artists, art collectors, and enthusiasts and views them through the lens of Junius's scholarship. Weststeijn's approach to the art theoretical material is based, in part, on the work of his mentor Sluijter (*The English Venture*) and on scholars like Miedema (*Kunst, kunstenaar en kunstwerk bij Karel van Mander*), Alpers (*The Art of Describing*), and Melion (*Shaping the Netherlandish Cannon*), to name but a few. It also builds on discussions of the reception of antiquity among artists and art lovers found in studies regarding the sixteenth century (e.g. Sullivan's 'Bosch, Breugel, Everyman and the Northern Renaissance') and on conclusions found in scholarship regarding the sixteenth-century movement toward

creating a pre-Roman past for Dutch culture (e.g. Carroll's 'Peasant Festivity and Political Identity in the Sixteenth Century').

Weststeijn's book contextualizes not only Junius's treatise but also the complexities of Northern European art theory and practice. To do this, he weaves together an impressive array of data: from the role of the Arundell court in seventeenth-century discussions of antiquity, to the free flow of communication between participants in the Republic of Letters, to the interactions between these scholars and practicing artists, and to the networks of collectors and enthusiasts influenced both by the theories propounded by humanists and by the works artists created. The resultant tapestry situates Junius at the center of a series of interconnections that span the study of antiquity, the search for a viable contemporary artistic vocabulary, and the creation of a Northern European (specifically Dutch) political and cultural identity. *Art and Antiquity in the Netherlands and Britain* lays out in clear detail that Junius's treatise is a particularly fitting point of departure for understanding the reception of classical antiquity in Northern Europe. Not only was Junius an internationally known author and researcher, his work also informed the treatises of other scholars. Weststeijn demonstrates this amply by tracing the appearance of portions of *The Painting of the Ancients* in writings dating from the seventeenth to the nineteenth centuries (appendix, table 2, 329-357).

The greatest strength of the book is Weststeijn's masterful grasp of the Neo-Latin tradition in which Junius operated (especially chapter 4). His familiarity with all three editions of *The Painting of the Ancients*, as well as Junius's rhetorical style, layered uses of paraphrase, and subtle intertextual glossing, makes it possible for the author to trace the complex skeins of classical reference at play in the treatise. The familiarity with Junius's classical sources, however, appears to have created something of a blind spot. Chapter 5, titled 'The Painter's Right Hand: *Teghenwoordigheyd* and the Presence of Painting', explores the concept of 'presence' through the lenses of mimesis, affect, and synesthesia. Weststeijn examines Junius's ideas regarding the role of the viewer, which centered 'on the notion of empathy and conjoin(ed, J.R.D.) the artist, artwork, and beholder in a single experience' (256). The concept of presence was key in making it possible for viewers to experience the depicted event mentally as if they were there in person. The viewer's engagement should ideally involve not just sight but the other senses as well. Such interaction enlivened the scene and made it more likely that the audience would understand the image's ethical message. Presence, according to Junius, also created the possibility for a viewer to understand the mental images (and hence intent) that informed the artist's working method (277). Weststeijn turns to Cicero, Quintillian and, more specifically, to Philostratus's *Second Sophistic* to find the sources for this concept (256). His assessment of the classical authors is careful and his reading of the roles of mimesis, ekphrasis, and imagination is insightful. What he largely overlooks, though, is the

long-standing religious traditions (dating to the fourteenth century and before) that had similar effects on viewer reception and also informed the working method of artists engaged in painting narratives.

Devotional authors like the Pseudo-Bonaventure (*Meditations on the Life of Christ*), for example, made ample use of language encouraging votaries to imagine themselves present at particular events and to activate their emotions to help them experience narratives as if they were there. Such emotional engagement was critical in understanding the moral/soteriological message of the story. Artists responsible for providing viewers with visual narratives employed mimetic techniques (e.g. chiaroscuro and *trompe l'oeil*) and worked to activate not only sight but also the other senses like taste and smell (Falkenburg, *The Fruit of Devotion*). These approaches certainly changed with the advent of Protestantism, but they did not disappear. The techniques used in earlier works were still visible in the originals or in the growing number of reproductions available in print. Given the role that Weststeijn assigns to collections and prints in the development of art theory (chapter 2), this avenue of inquiry might have deepened his already complex model. While he briefly notes a sixteenth-century Catholic defense of images (259), he generally avoids the subject. As the author's stated object of study is the reception of the antique tradition in Junius's text, however, it is likely that the role of non-classical influences was beyond his desired scope. In any event, this absence does not diminish his main arguments. Weststeijn's book is a major contribution to the scholarship on seventeenth-century art theory and practice and is an exemplar for future studies on the subject.

John R. Decker, Georgia State University

Herman de Liagre Böhl, *Amsterdammer in de polder. Han Lammers (1931-2000)* (Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker, 2015, 309 pp., ISBN 978 90 351 4312 8).

Wat blijft er in de geschiedenis over van een politiek initiatief dat voor even het centrum van politieke vernieuwing leek te zijn? Nieuw Links hield tussen 1966 en 1970 de Partij van de Arbeid (PvdA) in een greep en de instigatoren maakten, ieder op hun eigen manier, later furore in bestuurlijke en maatschappelijke functies. Maar in de recent bij Boom uitgegeven bundel beschouwingen over de geschiedenis van de PvdA (Frans Becker en Gerrit Voerman (eds.), *Zeventig jaar Partij van de Arbeid*) is Nieuw Links niet meer dan een rimpelingetje in de vijver. Een van de belangrijkste Nieuw Links-ideologen Han Lammers moet het doen met twee zinnen over zijn opstappen als wethouder van Amsterdam in 1976. Die zinnen zijn nog grotendeels onjuist ook.

Dat kunnen we nagaan omdat er inmiddels ook een biografie van Lammers is verschenen. Dat heeft wat voeten in de aarde gehad, want de oorspronkelijke biograaf besloot het (promotie)project uiteindelijk niet af te maken, terwijl hij al fors tijd in onderzoek had geïnvesteerd. De productieve historicus De Liagre Böhl werd bereid gevonden om het karwei af te maken. Gelukkig maar, want Lammers is een biografie meer dan waard. Dat heeft niet alleen met Nieuw Links te maken maar vooral met zijn bredere ontwikkeling van een nieuwsjournalist naar een bestuurlijk zwaargewicht in Amsterdam en Flevoland.

Het bekendst is Lammers natuurlijk geworden als een van de opstellers van *Tien over Rood*, het in amper vier dagen in elkaar gesleutelde pamflet dat in oktober 1966 de PvdA opschudde. Maar hij had er toen al een carrière als journalist opzitten. Begonnen als nieuwsberichtjesticke voor het *Algemeen Dagblad*, was de voorlijke Lammers in korte tijd een opiniërend journalist voor *De Groene Amsterdammer* en de tv-omroep Interkerkelijk Overleg inzake Radioaangelegenheden (IKOR) geworden. Door een nogal plotselinge aansluiting bij de PvdA raakte zijn loopbaan in een geheel ander vaarwater. Opmerkelijk was die stap wel, want hij had eerder krachtig beleden dat het voor een journalist volkomen onaanvaardbaar zou zijn om lid te zijn van een politieke partij.

Was de stap naar de politiek opportunistische geldingsdrang of voortschrijdend inzicht? De Liagre Böhl laat dat wat in het midden, maar signaleert dat Lammers met al dat geschrijf voor kranten tot de overtuiging was gekomen dat 'praatjes geen gaatjes vullen.' Zijn vriendschappen met een kring van mediamensen rond de ideologisch gebonden (sociaaldemocratische)

publieke omroepvereniging VARA, het socialistische dagblad *Het Vrije Volk* en de socialistische uitgeverij Arbeiderspers speelden ongetwijfeld een grote rol. Dat geldt ook voor een zekere linkse modieusheid in het Amsterdamse circuit van kunstenaars, journalisten en schrijvers waar Lammers een graag geziene gast was. Het was een overwegend masculiene wereld die een einde wilde maken aan vastgeroeste denkbeelden en gewoontes van de sociaaldemocratische leiders uit die tijd.

En daar had men provocerende ideeën voor nodig. Die zijn in de historische terugblik meer omstreden dan ze in die tijd zelf waren. De nogal blinde steun van Nieuw Links aan communistische regimes in Oost-Duitsland, Cuba en Roemenië werd bijvoorbeeld alleen door wat krasse PvdA-knarren tegengesproken, maar die hadden mentaal hun beste tijd gehad. En dus was het weghonen van hun commentaar een koud kunstje voor publicitaire talenten zoals Lammers. Daarbij was het onmiskenbaar dat Lammers geen man was voor weidse ideologische vergezichten, die in een consistent raamwerk pasten. Hij was eerder een sluw pragmaticus die de oude hap met zijn Koude Oorlog-opvattingen uit de frisse nieuwe tijd wilde jagen.

Met dergelijke standpunten had Lammers gemakkelijk in de status van *fellow traveler* kunnen vastlopen. Maar hij zette daadwerkelijk ook een stap naar de politieke praktijk, waar de marges altijd veel smaller waren. Als wethouder van Amsterdam tussen 1971 en 1976 moest hij spitsroeden lopen. Eerst om de historische Jordaan te redden voor de grootstedelijke vernieuwingspogingen van sociaaldemocratische ambtenaren die decennialang hun gang hadden kunnen gaan. De grootste beproeving kwam door Lammers' eigen plannen voor grootstedelijkheid: de aanleg van de metro en de sloop van een groot deel van de oude Nieuwmarktbuurt. Ook die beproeving kwam hij deels te boven – de plannen werden ondanks enorm verzet toch doorgevoerd – maar zijn overgang in 1976 naar de Flevopolders werd in die tijd niet gezien als een bevordering en beloning.

Volgens De Liagre Böhl bewijst Lammers' wethoudersperiode dat hij succesvol kon zijn omdat hij 'energiek en bij vlagen briljant' was. Dat mag zo zijn – zijn functies als landdrost en commissaris der Koningin in Flevoland en burgemeester van Almere geven genoeg aanwijzingen daartoe – maar een nogal eenkennig en meedogenloos karakter zal ook een factor zijn geweest. De verhalen daarover spelen zich in deze biografie in de zijlijn af, bijvoorbeeld in de verhalen over Lammers' gemankeerde relatie met zijn dochters. Maar veelzeggend zijn ook de inkijkjes in de tamelijk meedogenloze manier waarop Lammers collega's en vrienden aan de kant kon zetten als hem dat zo uitkwam.

De Liagre Böhl zet Lammers dan ook neer als een bokkige pragmaticus ('een gereformeerde jongen ... saai en degelijk, akelig beleefd' (250)) die zijn publicitaire gaven tot op de bodem heeft benut om iets te bereiken. Een echt plezierige man kon hij bij vlagen wel zijn. Grote verhalen over lange dagen en nachten in de Amsterdamse kroegen en het eindeloos bomen over politiek,

media en kunst zijn er genoeg. En in de wereld van kerkorgelspelers was Lammers zeker een graag geziene gast.

Maar de flegmatieke afstandelijkheid en botte doordrammerij maakte de omgang niet altijd voor iedereen tot een feest. Dat komt vaker naar voren in de levens van socialisten en journalisten. De drang om zich met idealen te bewijzen of zelfs op te offeren, verwoestte menig privéleven. In de politiek van Nieuw Links en in de journalistieke benadering die daaraan soms ten grondslag lag, was een privéleven ondergeschikt. Of wellicht juist: omdat ook het persoonlijke politiek was, raakten velen in de knoop met hun privéleven.

Het zou mooi zijn als er eens een biografie op staat die de hele generatie van Nieuw Links en andere progressieve politieke stromingen vanuit deze optiek zou kunnen benaderen. Met de biografie van Lammers is daarvoor een zeker fundament gelegd. De voornaamste werkzaamheden van Lammers zijn nu keurig gedocumenteerd en in een kort, maar logisch en argumentatief betoog opgetekend. Daarmee is een zekere balans van een boeiend politiek-journalistiek leven opgemaakt. Daarop kunnen historici verder bouwen met verdiepende studies van bijvoorbeeld de verbindingen tussen de Amsterdamse journalistiek en de landelijke politiek; de plaats van de sociaaldemocratische politiek in de verwevenheid van politieke en media-instituten; en de betekenis van de vooroorlogse generatie voor de vernieuwing van het politieke spectrum in de jaren zestig en zeventig. En wie weet waagt een historisch psycholoog of filosoof zich nog eens aan de vraag waarom een barse en weinig empathische persoonlijkheid uitstekend gedijt in radicaal politieke groeperingen die uit ideologische motieven de macht wensen te veroveren. Lammers en Nieuw Links vormen daarvan slechts één van een hele reeks voorbeelden.

Huub Wijfjes, Rijksuniversiteit Groningen/Universiteit van Amsterdam

Yme Kuiper and Ben Olde Meierink (eds.), *Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw. De rijkdom van het buitenleven in de Republiek* (Adelsgeschiedenis 14; Hilversum: Verloren, 2015, 336 pp., ISBN 978 90 8704 538 8).

The seventeenth-century Dutch Republic witnessed a proliferation of *buitenplaatsen* or country seats as members of the upper strata of Dutch society, having profited from the burgeoning economy, either started to upgrade already existing houses or castles on the countryside, or construct new houses altogether. Often these country seats were adorned with meticulously constructed gardens, betraying the leisurely function of these houses. Yet these country seats did not merely serve as a place to which the well-to-do could retreat from their busy lives in the city: some of them were mainly used to generate profit from the agricultural activities that took place on the land that was part of these estates.

Country seats existed in various forms and guises, which makes them hard to capture by a single definition. Contributing to the formulation of a definition is definitely not the goal of this volume, explains Yme Kuiper, one of the editors, since ‘we already have enough of them’ (38). Instead, this volume aims to show that the proliferation of countryseats during the seventeenth century was a complex development which did not only involve wealthy merchant and regent families, but the landed and high nobility as well. Through a systematic comparison of country seats in the different provinces of the Dutch Republic, new information about this development should be unearthed.

Each chapter in the volume focuses on a specific province of the Dutch Republic, although two articles are devoted to Holland, its most powerful province. One of the central themes which is analysed throughout the various chapters is the periodisation of the construction of country seats, while some aspects of country seats, such as their geographical location, owners, and architectural style, are usually addressed as well. Gerdy Verschuure-Stuip and Hans Renes, for example, explain the relationship between the country seats and the surrounding landscape in Holland and highlight the ‘rational reasons’ which underpin the locations of the countryseats; Fred Vogelzang studies the locations and the owners of the countryseats in Utrecht and explains their increasing number over the course of the seventeenth century; Ben Olde Meierink and Elyze Storms-Smeets chart the construction of country seats in Guelders while answering the question whether these country seats were transformations of existing estates or newly-built mansions. In this way, even though some chapters are quite exploratory in nature, the volume provides an

overview of the different trends in the various provinces, as the construction of country seats often was related to internal factors (e.g. the development of infrastructure) as well as external ones (e.g. the wars with Spain and other European powers).

The chapters, even though addressing a number of overlapping themes, are nevertheless diverse in the application of a specific perspective through or method by which country seats are studied. Yme Kuiper and Annemarie Zijlstra use seventeenth-century maps to study country seats and their gardens in Friesland, while Johan de Haan focuses on the interior of country seats in Groningen and Drenthe. Because of this diversity in approaches and perspectives, the chapters, which at times can be a bit descriptive and enumerative, remain interesting. The least descriptive and most interpretative chapter is the contribution by Rob van der Laarse, who focuses on the 'political and cultural meaning of country seats' and situates country seats within the framework of the competition between the Dutch patriciate and nobility, most notably the stadholders. Van der Laarse shows that country seats were used, by nobles and members of the patriciate alike, to represent their dynasty and to highlight dynastic continuity. This function of country seats could be appropriated by opponents who, through the acquisition of a family's country seats, could highlight their supremacy over that family.

The volume derives its main strength from the decision to discuss country seats in all the provinces of the Dutch Republic, and in particular from the inclusion of the provinces Noord-Brabant and Limburg, large swaths of which were conquered by the Republic's armies in the seventeenth century and were part of the so-called generality lands. The inclusion of these provinces further emphasises the different histories and characteristics of the Dutch provinces; by bearing this in mind the authors are able to explain the differences as well as the similarities between the country houses in each of the provinces. Bas Aarts, for example, raises the question about the extent to which architecture of country estates in Brabant can be related to the religious affiliation of their owners while he, just like Evelyn Ligtenberg does in her contribution on Limburg, takes into account the architectural influence from the Southern Netherlands and the Holy Roman Empire. Indeed, Ligtenberg concludes that the estates in the northern parts of Limburg were more influenced by architectural trends from Guelders and the Northern Netherlands in general, whereas this was less the case for the country seats in the southern parts of this province. On the other hand, similarities were caused by the spread of architectural styles, such as classicism, across the various provinces, or because certain architects were commissioned throughout the Republic.

Although the authors have tried to take into account transregional or even transnational developments (albeit to a varying degree), one is left with the feeling that in some case a thematic analysis would have been more suited

to address developments which transcend provincial and national boundaries. Was the religious affiliation of the owners of country seats in one way or another visible in the exterior or interior of their estates? If so, was the way in which the faith of the owners materialized uniform across the provinces? Some of these questions are addressed, but mainly within provincial boundaries. A thematic analysis could shed more light on the differences and similarities between the country seats and their owners in the various provinces of the Republic. Another aspect of the volume which could have been developed more fully is the integral or holistic study of country seats which Yme Kuiper advocates in the introduction. Such an approach aims to analyse the various aspects of country houses, such as their exterior, interior, relation to the landscape, political and cultural meanings, in conjunction with each other. Admittedly, this might be a bit too much to include in relatively short chapters, and most chapters do address several aspects of country houses. Yet a fuller integration of various aspects of country seats could have been undertaken.

Aside from these minor criticisms, this is an interesting volume which not only provides a good overview of country seats in the Republic's provinces, but also studies country seats in relation to wider transregional trends and the particular politico-economic context in each of the provinces. In doing so, this stimulating and, it has to be emphasised, wonderfully illustrated volume raises new questions and opens up new avenues for research. As such, the volume may well serve as a template for future research on country seats in the Dutch Republic.

Jaap Geraerts, University College London

Piet de Rooy, *A Tiny Spot on the Earth: The Political Culture of the Netherlands in the Nineteenth and Twentieth Century* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015, 405 pp., ISBN 978 90 8964 704 7).

Piet de Rooy takes as his title the somewhat disparaging description of the Netherlands coined by Rutger Jan Schimmelpenninck in 1796 to frame the country's political culture since the Batavian Revolution. In so doing, he highlights the widespread conception of the country as one with a glorious past, but one struggling with military occupation, economic dislocation and imperial defeat in the aftermath of 1795. This was to become a *leitmotif* for the Netherlands in both the nineteenth and twentieth centuries in coming to terms with its diminished status in the world. However, the mission of this book is to chart the constitutional and political development of the country over the last two centuries. This in itself is a major achievement, made all the more laudable for being available in English and thus accessible to a worldwide audience whose understanding of Dutch political culture perhaps extends only as far as a basic understanding of *verzuiling* and the concept of the *poldermodel* in the post-1945 era.

His fundamental thesis is to explain the political development of the Netherlands over the last two centuries and perhaps provide a critique to the often cited 'politics of accommodation' noted by Lijphart in the late 1960s that has characterised the understanding of the country and its institutions. The bridging of the deep religious and class divides to create a stable democracy during the nineteenth and early twentieth century has long been seen as an explanation for the *effenheid* (evenness) and egalitarian nature of Dutch society, epitomised by Huizinga's claim in the 1930s that 'we Dutch are all bourgeois'. In his critique, de Rooy argues that there have been too many elements of teleology in the analysis of Dutch politics, 'with too great an emphasis on continuity and too little focus on the far reaching changes that occurred' (9). He also critiques the idea that this came about through a gradual transformation and posits the idea that there were instead periods of 'sudden, rapid change' that he refers to as 'critical junctures', thus providing a methodological as well as a semantic allusion to Antonio Gramsci.

These identifiable moments of rapid change are then used to frame the book's structure. Proceeding chronologically, each chapter focuses on a particular theme, for example 1798: The Constitution, and 1813: The Nation State. This is continued with discussion of the impact of 1848 and the formation of 'modern' political parties in the later 1870s. In each case, De Rooy clearly outlines the key issues at stake and shows how the developments

he highlights came about. There is also perhaps a gesture to Zeldin with a chapter entitled 'Justice and Love' that deals with ideology in the fin de siècle and discusses the development of socialism, social democracy and feminism. Following this, there appears to be a chronological caesura as the author jumps to an analysis of *verzuiling* in the 1930s, suggesting that there was little or nothing of note to discuss in the first thirty years of the twentieth century. Essentially De Rooy seems to see this period and the Dutch experience of the Great War as continuing from trends established in previous decades, although he acknowledges some important changes, for example the offer of three cabinet seats to the social democratic SDAP (Sociaal-Democratische Arbeiderspartij) in 1913 that the party declined to take up, and the introduction of female suffrage under the shadow of potential revolution in 1918-1919.

The period between 1930 and the end of the 1950s is portrayed as a high point of *verzuiling* and De Rooy provides a clear explanation for its continuance after the five years of German occupation. He notes the changes in the ways in which parties worked together in coalition, for example the Roman-Red coalition that held sway between 1945 and 1958 and which saw employment and social security as the key to maintaining stability and preventing any future excursions into political extremism. He also notes the perceived deep moral and cultural crisis of the postwar era and how successive governments attempted to address this to prevent a breakdown of the social order through a process of 'controlled modernisation'. Beyond this, he sees 1966 as an important turning point and also analyses the shift towards populism at the end of the century, as epitomised by the rise of Pim Fortuyn.

In the conclusion, De Rooy returns to the core of his thesis, identifying four phases that were crucial in Dutch political development; the revolution of 1798, the liberal constitution of 1848, the formation of political parties and the development of compromise that led to *verzuiling*, and finally to the democracy after the 1960s that relied less on deference and respect for political leaders and institutions, and more on the material benefits that the system could bestow, not least in terms of a growing economy and increasing welfare state. As a postscript, there is also a brief reflection on the shocks to that system; the loss of the East Indies, the banking crisis after 2008, and the loss of confidence in the European ideal to name but three. This is a deep and thoughtful analysis of the Netherlands that will repay close reading and will undoubtedly stand the test of time as the foremost synthesis of Dutch political development in the modern era for many years to come.

Bob Moore, University of Sheffield

Annet Mooij, *Branie. Het leven van Mina Kruseman (1839-1922)* (Sleutelfiguren; Amsterdam: Balans, 2013, 296 pp., ISBN 978 94 600 3600 2).

Het is verheugend dat de geschiedschrijving over de eerste feministische golf in Nederland (1860-1920) verrijkt wordt met biografieën van de voortreksters. Dit vergroot onze kennis en inzicht met betrekking tot de individuen die deze beweging vormgaven. De complexiteit van beweging en tijd wordt hierdoor duidelijker zichtbaar. Er is een biografie verschenen van feministe Aletta Jacobs (Mineke Bosch 2005) en een studie met biografische aspecten van de historica Johanna Naber (Maria Grever 1994). In 2013 verscheen een biografie van een van de vroege Nederlandse feministes, Mina Kruseman, van de hand van Annet Mooij. Er waren al wel deelstudies over deze intrigerende vrouw, geschreven door Margot de Waal (1978 en 1986) en Olf Praamstra (2003). Een volledige studie was er echter nog niet. Mooijs boek is geslaagd, zowel als informatieve en kritische levensschets en als beeld van de toenmalige Nederlandse en buitenlandse samenleving en van de beperkingen waaraan vrouwen onderworpen waren.

Mooij had te kampen met een gebrek aan bronnenmateriaal. Met name over de jeugd van Kruseman is weinig bekend. Mooij heeft in deze lacune voorzien door onder meer te putten uit Krusemans autobiografie, *Mijn leven* (1877). Haar stelling dat het hier om een problematische, maar nuttige bron gaat, is overtuigend. Zoals de meeste autobiografieën is *Mijn leven* een zelfverdediging en moet daarom extra kritisch worden gehanteerd. Maar het boek bevat ook veel informatie, onder meer doordat Kruseman er briefwisselingen met anderen in opnam. In de gevallen waar haar beweringen controleerbaar zijn met behulp van aanvullende gegevens, laat ze zich kennen als iemand die doorgaans de waarheid schreef.

Kruseman was van goede komaf: ze was een generaalsdochter en haar moeder stamde uit een familie die behoorde tot het Nederlandse patriciaat. Dit milieu bepaalde de blik van het jonge meisje. Al vroeg had ze moeite met het uitgestippelde levenspad voor jonge dochters uit haar kringen: wat onderwijs in Frans en Nederlands, een beetje rekenen, borduren, pianospelen, naaien en zingen. Allemaal vaardigheden gericht op het latere huwelijk en moederschap, maar niets degelijk genoeg om er werkelijk een beroep van te maken anders dan dat van huisvrouw uit de betere kringen. Kruseman zag de verveling om zich heen en ook het vreselijke lot van de vrouwen die ongetrouwd bleven en ten laste kwamen van de familie. Betaald werken werd voor vrouwen uit de betere kringen als niet passend beschouwd; dit zou een belangrijke oorzaak worden van de eerste feministische golf.

Kruseman legde zich niet bij dit toekomstperspectief neer, wellicht gestimuleerd door een gedeeltelijk in Nederlands-Indië doorgebrachte jeugd, waar ze meer vrijheid had genoten dan jonge meisjes in Nederland. Tegen de wens van haar familie in ging ze toch het pad van het betaalde werk op. Met financiële steun van haar vader, dat wel, volgde ze een opleiding tot zangeres in Brussel en Parijs. Op 32-jarige leeftijd vertrok ze naar de Verenigde Staten om het geleerde in praktijk te brengen; ze zou er een jaar verblijven. Het Amerikaanse avontuur was geen doorslaand succes, maar de genoten zelfstandigheid smaakte wel naar meer. Ze ontplooidde zich in haar latere leven als schrijfster, actrice en voordrachtskunstenares; in dit laatste bleek ze het meest getalenteerd. Ze gold in haar tijd als een knappe vrouw, hoewel de afbeeldingen in Mooijs boek dit niet steeds ondersteunen, en kon mede hierdoor een potje breken bij het grote publiek. Bekend is haar twee maanden durende tournee door Nederland samen met een andere vroege feministe, Betsy Perk, in 1873. Van hen twee boekte Kruseman het meest succes met haar lezingen waarin ze pleitte voor beter onderwijs en betaald werk voor vrouwen. Het is een van de manieren waardoor ze uitgroeide tot bekende en spraakmakende persoonlijkheid.

Nu was Kruseman niet de eerste in die jaren met dergelijke feministische eisen, maar ze was wel een van de weinigen en ze was in Nederland de felste. De manier waarop ze theorie en praktijk combineerde wekt bewondering. Ze propageerde het feminisme niet alleen, ze leefde er ook naar en dat gedurende haar hele lange leven lang. Ze zorgde steeds voor betaald werk voor haarzelf – en ook voor anderen, bijvoorbeeld in de toneelwereld. Uit vrije keuze bleef ze ongetrouwd omdat ze niet geloofde in het huwelijk dat vrouwen in een ondergeschikte rol dwong. Ze ageerde tegen het huwelijks- en echtscheidingsrecht: het was voor vrouwen vrijwel onmogelijk om hun tweederangspositie in het huwelijk te ontvluchten met een echtscheiding.

Het moet ongelooflijk moeilijk zijn geweest om te leven zoals Kruseman leefde – als vrijgevochten vrouw – in een tijd van bekrompenheid en misogynie. Mooij vraagt hier te weinig aandacht voor. Ze heeft oog voor de opvallende kanten van het karakter van Kruseman, niet voor niets heeft haar boek de titel *Branie*. Mooij ziet ook de sterke punten van haar persoonlijkheid en wijst terecht op mindere aspecten ervan als een gebrek aan zelfkritiek, een zekere paranoia en de neiging om de schuld van eigen falen bij anderen te zoeken. Maar omdat Mooij herhaalde malen de zelfoverschatting van Kruseman kritiseert, dreigt het besef dat zij zonder een groot geloof in zichzelf nooit haar moedige initiatieven had genomen, naar de achtergrond te geraken. Naast haar feministische leefwijze en manifestaties poogde Kruseman in haar eentje de verstarde Nederlandse kunstwereld open te breken met haar aanval op de ingeslapen kunstkritiek, de verkalkte toneelwereld en de ouderwetse manier van toneelspel in het bijzonder. Dat ze er niet in slaagde is een tweede.

Mooij portretteert Kruseman als een soliste, die slecht met anderen kon samenwerken. Daar kan tegenover worden gesteld dat ze jarenlang een prettig gezelschap was voor haar vader toen hij weduwnaar geworden was. Ook heeft ze gedurende 37 jaar (!) ongehuwd een levensgezel gehad. Aan haar relatie met Frits Hoffman kwam een einde door zijn overlijden in 1918. Misschien was Kruseman toch te zeer haar tijd vooruit, of in ieder geval iemand die te zeer aan de rand van haar tijd leefde, om goed te kunnen samenwerken met anderen. Is dit wellicht een betere verklaring dan die Mooij biedt, namelijk het moeilijke, egocentrische karakter van haar protagoniste? Relevant in dit verband is dat Kruseman zelf ook het besef had dat ze te vroeg was geboren (207).

Qua opbouw en helderheid niets dan lof voor deze biografie. Het boek is prettig leesbaar en wisselt op een harmonische manier informatie over Kruseman af met gegevens over tijd en omstandigheden. Op gezette tijden wordt de lezer 'bijgepraat' met tussentijdse conclusies. Een Epiloog met een evaluatie van de betekenis van Kruseman sluit het boek af. Een bibliografie van de geschriften van Kruseman was nuttig geweest, maar ontbreekt.

Anneke Ribberink, Vrije Universiteit Amsterdam

Kees Briët, *Het hooggerechtshof van Nederlands-Indië 1819-1848. Portret van een vergeten rechtscollege* (Dissertatie Erasmus Universiteit Rotterdam 2015; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015, 370 pp., ISBN 978 90 8555 100 3).

Deze rechtshistorische dissertatie werd verzorgd door de voormalige Rotterdamse rechter C.P. Briët. Het boek biedt precies wat in de ondertitel in het vooruitzicht wordt gesteld: een portret van een instelling van de rechterlijke macht in het toenmalige Nederlands-Indië die tot nog toe weinig belicht werd. Het is een uitermate gedegen werk, gebaseerd op nauwgezet onderzoek in primaire archiefbronnen.

Het historiografisch kader is uitermate summier maar er is dan ook weinig over dit hof geschreven. In de internationale literatuur figureert slechts een moeilijk verkrijgbare Australische studie uit 1982 die vermoedelijk weinig of geen gebruik maakt van Nederlandse bronnen. De onderhavige dissertatie gaat een bredere discussie uit de weg die aansluiting had kunnen zoeken bij de institutionele koloniale geschiedenis. Briët blijft uitgaan van de bronnen en zet daarbij zijn enorme kennis uit de praktijk van de rechtspraak in.

De inhoud valt in twee lange hoofdstukken uiteen. Hoofdstuk 2 gaat over de voorgeschiedenis (vanaf 1798) en het daadwerkelijk functioneren van het Indische hooggerechtshof (van 1819-1848). Hoofdstuk 3 vormt met honderdtachtig pagina's de hoofdmoot van het boek en bestrijkt tal van aspecten van het functioneren van het hof. Een scherp onderscheid wordt aangebracht tussen rechtspraak en advisering aan de Indische regering. Bijzonder informatief is het subhoofdstuk 3.6 – op zich al bijna honderd pagina's – waarin het hof als organisatie geschetst wordt. Aan bod komen functionarissen, staf, bezoldiging (inclusief klachten over de hoogte hiervan), griffiers, klerken en huisvesting.

De vraagstelling is bescheiden, namelijk eenvoudigweg een 'portret' aan te bieden van de taken, bevoegdheden, samenstelling en werkwijze van dit hof. Het behoeft ons niet te verbazen dat de auteur in dit voornemen slaagt. Het boek geeft inderdaad een 'vrij scherp' rechtshistorisch portret (322 en opnieuw op 355). Dit is met name te danken aan de rijkdom aan details en de heldere inzichten over het daadwerkelijk functioneren van deze instelling. Studenten van de geschiedenis van het recht in de voormalige Nederlandse kolonie kunnen hier veel van opsteken.

Aan het eind van de rit vestigt Briët de aandacht op enkele bijzondere aspecten van het functioneren van het hof. Zo staat hij nogmaals stil bij de scheiding tussen rechtspraak en bestuur en geeft hij aan hoe een erfenis van het kortstondige Britse tussenbestuur op Java daarna gehandhaafd bleef. Een

belangrijke constatering betreft de adviserende rol van het hooggerechtshof aan de Indische regering. Het hof bleek in dit opzicht meer te betekenen te hebben dan wat men uit het gebrek aan aandacht voor deze instelling in de bestaande literatuur zou afleiden. Dit punt had meer aandacht verdiend.

Dit onderwerp zou zich, zoals reeds aangestipt, kunnen lenen voor een meer rechtstreekse aansluiting bij de institutionele koloniale geschiedenis. Hierbij denk ik in het bijzonder aan het zogenoemde concordantiebeginsel dat het recht in Nederland en Nederlands-Indië 'zoveel mogelijk op overeenkomstige wijze' geregeld werd (351). Dit beginsel, dat tegenhangers kent op bijvoorbeeld het terrein van de financiën en ten aanzien van de belastingen, biedt een potentieel interessant vertrekpunt voor een nadere studie van het proces van koloniale staatsvorming door Nederland. In hoeverre moest Nederlands-Indië op Nederland lijken? In hoeverre verschillen?

Bij de voorgeschiedenis van het hooggerechtshof (hoofdstuk 2) kwam, al dan niet expliciet, de kwestie aan de orde van de afstemming van praktijken in de kolonie op wat *usance* was in het moederland. Briëts bespreking van staatsstukken uit de Franse tijd en het optreden van achtereenvolgens Daendels, Janssens, Raffles en de commissarissen-generaal had wellicht een mogelijkheid kunnen aanreiken voor nadere bespiegelingen over de toepassing van het concordantiebeginsel in de kolonie.

Een inbedding van de vraagstelling in de bredere context van de institutionele koloniale geschiedenis, wellicht ook een strakkere indeling in meer hoofdstukken dan twee – dat zijn twee desiderata die vanzelf bij lezing van dit boek opborrelen. Daar tegenover staat een indrukwekkende rijkdom aan informatie en inzichten. Het hooggerechtshof loopt niet meer het risico een 'vergeten rechtcollege' te worden.

J. Thomas Lindblad, Universiteit Leiden

Sytze van der Veen, *Groot-Nederland & Groot-Colombia 1815-1830. De droom van Willem I* (Hilversum: Verloren, 2015, 272 pp., ISBN 978 90 8704 545 6).

Koning Willem I koesterde vele ambitieuze plannen. Daartoe behoorde zijn droom om de koloniale bezittingen weer omhoog te stoten in de vaart der volkeren, tot meerdere eer en glorie van het moederland, en bovenal ter versterking van de economische basis van zijn Koninkrijk. Een staat die bovendien op eigen bodem diep verdeeld was: het Congres van Wenen had op geopolitieke gronden gekozen voor een Groot-Nederland, bestaand uit een noordelijk en een zuidelijk deel die maar weinig gemeen hadden. Dat Groot-Nederland zou, als bekend, geen stand houden: in 1830 brak het zuidelijk deel los en ontstonden de koninkrijken België en Nederland.

Aan de overzijde van de Atlantische oceaan leefde ook een dromer, een visionair zelfs: Simón Bolívar. Hij droomde van een onafhankelijk, verenigd rijk van de voormalige Spaans-Amerikaanse koloniën, en streed daarvoor met alle, ook militaire middelen. Dat het hele voormalige imperium niet bijeen zou blijven werd al snel duidelijk. Bolívar streed vervolgens voor een Gran Colombia – één staat, ongeveer het grondgebied van het hedendaagse Venezuela, Colombia, Ecuador, het noorden van Peru, en Panama. Ook dat Groot-Colombia hield geen stand. In 1830 werd ook deze geopolitieke droom begraven.

Dat zowel Groot-Nederland als Groot-Colombia in 1830 strandden was toeval. Wat hebben deze twee geschiedenissen dan wel gemeen? In de praktijk niet veel, maar het had misschien anders kunnen lopen. Althans, dat hoopte Willem I, met zijn ambitieuze plannen om via Curaçao de handel met Zuid-Amerika een flinke impuls te geven; bovendien kon hij via zijn eigen Caribische kolonie zich toch ook een beetje als een geopolitieke speler opstellen, een rol die hem in Europa niet werd vergund. En daarmee is meteen ook de *linking pin* genoemd: Curaçao. In de woorden van Sytze van der Veen: ‘Het eiland was de kleinigheid die de twee grootheden met elkaar verbond’(13).

Waarom een heel boek wijden aan het uiteenvallen van twee niet-levensvatbare rijken, aan een dubbele neergang die onderling, ook volgens de auteur van *Groot Nederland & Groot-Colombia 1815-1830*, slechts toevallig is? Na lezing van dit toch lezenswaardige boek kan ik die vraag niet goed beantwoorden – belangrijker, de auteur doet dat mijns inziens ook niet bevredigend. Hij vertelt twee geschiedenissen van teloorgang, die Groot-Nederland en die van Groot-Colombia, hij maakt ook wel duidelijk dat er

wat raakvlakken zijn, maar uiteindelijk blijven het toch vooral twee losse verhalen.

De raakvlakken zijn Willem I en Curaçao. Van die twee krijgt voornamelijk Willem I veel ruimte. Dat is een bekend verhaal van grote ambities en van frustraties over zijn gebrek aan politieke invloed in Europa – reden temeer voor hem om onder het mom van koloniale politiek ook buitenlandse politiek te bedrijven. Daarvan geeft Van der Veen mooie schetsen. Deels gaan die over des konings plannen en de weerstand die hij daarmee onder Europese vorsten oproept, deels over de al dan niet officiële diplomaten die hij naar Gran Colombia stuurt om daar handelsbelangen te behartigen – waarmee hij meteen, vooruitlopend op de conservatieve Europese machten, de *independistas* erkent. Dat levert mooie anekdotes op over de ontberingen, verrassingen en teleurstellingen die deze vertegenwoordigers van Groot-Nederland in Zuid-Amerika ervaren. Dat minder bekende en in Latijns-Amerikaanse context marginale verhaal krijgt de context mee van een uitvoerige beschrijving van de onafhankelijkheidsstrijd op zich, en in het bijzonder van het optreden van Bolívar, een man van mythische proporties. Aan een vergelijking tussen Bolívar en Willem I waagt Van der Veen zich niet. Logisch – het zijn allebei ambitieuze individualisten, ze zien zich allebei voor grote uitdagingen geplaatst, zij ondervinden beiden diepe teleurstellingen, maar in de wereldgeschiedenis neemt Bolívar een volstrekt andere, onvergelijkbaar belangrijker plaats in dan Willem I.

En dan Curaçao, ‘de kleinigheid die de twee grootheden met elkaar verbond’. *Groot Nederland & Groot-Colombia* biedt mooie verhalen over de rol die het eiland in deze periode – en overigens ook lang daarna – speelde als toevluchtsoord voor telkens nieuwe revolutionairen en contrarevolutionairen, in willekeurige volgorde. Ook vertelt Van der Veen de in Nederland weinig bekende verhalen van Curaçaoënaars die een belangrijke rol speelden in de Bolivariaanse revolutie: Pedro Manuel Brión en Pedro Luís (door Van der Veen consistent aangeduid als Louis) Piar. Dat zijn verhalen vol drama, geheel volgens het patroon van de revolutie die haar eigen kinderen opeet: Piar eindigde op verdenking van verraad – doorgestoken kaart – voor een vuurpeloton, veroordeeld door zijn voormalige kameraden Bolívar en Brión.

Groot Nederland & Groot-Colombia 1815-1830 is kennelijk geschreven zonder pretenties waar het gaat om het aanhaken bij historiografische discussies over de Latijns-Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijd of, dichter bij huis, de economische ontwikkeling van de Nederlandse Cariben. Ook over de sociale en politieke geschiedenis van Curaçao zelf leren wij niet veel. Dat is jammer. Het ontbreken van zelfs maar een poging om het economische belang en potentieel van Curaçao wat meer kwantitatief in beeld te brengen is temeer te betreuren omdat dit een ingang zou hebben geboden om de ambities van Willem I te toetsen op realiteitswaarde. Precies een halve eeuw geleden deed T.M.P de Jong daartoe al een poging in zijn dissertatie *De krimpde horizon*

van de Hollandse koloniën (1966). Veel van wat Van der Veen hier schrijft komt overeen met die analyse.

De toonvoering van het hele boek is vlot, Van der Veen heeft een vlotte pen en een goed oog voor treffende anekdotes. Vaak zijn de typeringen raak ('Groot-Colombia was ondenkbaar zonder Bolívar. Misschien was dat de grootste tekortkoming van de nieuwe republiek', 51) en soms ook nog spiegelend ('De grootste tekortkoming van Groot-Nederland was Willem I', 221). Er zijn echter ook wel gekke stijlbreuken (een diplomatiek plan wordt gekarakteriseerd als 'een opgewarmde prak', 198) en betekenisloze frasen ('Ondanks of dankzij die gewelddadige dialectiek ontwikkelden ze zich tot levensvatbare naties', 234). Ook doet het kennelijk weinig overdachte gebruik van termen als 'neger' en 'kleurling' op zijn minst gedateerd aan. Maar verder: een aanrader voor wie geïnteresseerd is in een onbekend stukje Nederlandse geschiedenis in Zuid-Amerika.

Gert Oostindie, Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde

Magnus Ressel, *Zwischen Sklavenkassen und Türkenpässen. Nordeuropa und die Barbaresken in der Frühen Neuzeit* (Berlin: De Gruyter, 2012, 834 pp., ISBN 978 3 11 028249 8).

Some things never change and piracy is one of them. Until a couple of years ago, pirates operating off the coast of Somalia, a failed state, managed to capture some of the world's largest oil tankers and subsequently obtained millions of dollars in ransom. Before the united navies of the European Union put an end to this practice, piracy had become a way of life for former fishermen on the littoral of the Horn of Africa. And they are not the only ones as part of the West African and the Southeast Asian coasts are also infested with pirates.

In the past, similar practices were common in the waters around Europe. In Western Europe, Dunkirk stood out as a centre of privateering, its ships capturing hundreds of Dutch and English merchantmen during the last decades of the Spanish-Dutch war. Malta, in the Mediterranean, also harboured many pirates, who sometimes had obtained an official licence for privateering against the Turks and Arabs. However, the difference between capturing ships for your own benefit (piracy) and that of the state (privateering) was extremely small.

In the early modern period the most feared pirates and privateers were those from North Africa. This extensive study shows how the European shipping nations tried to cope with this risk, and the author concentrates on the North German Hanseatic towns, Denmark-Norway, and the Netherlands. The author stipulates that the captured mariners were treated like slaves and not like prisoners of war as the latter were not usually forced to work for their victors at the time. And there can be no doubt about the legality of privateering as until the middle of the eighteenth century the Barbary States and the countries in Northwestern Europe officially were at war. Over time, however, most European states concluded peace treaties with their North African enemies. Unfortunately, the author is unable to contribute to the ongoing debate about the total number of European captives in North Africa, which now ranges between 300,000 and more than a million.

Among the European countries, the Netherlands stood out as a seafaring nation unable to organise a nation-wide institution for liberating its mariners. That is surprising as the Dutch were very active in the Mediterranean. In order to explain this anomaly, the author points to the Calvinist attitude towards charity favouring private initiatives. However, an economic explanation seems more likely as the land-locked provinces in the Netherlands had little interest in setting up a national ransom fund. Even

the seafaring provinces were divided on the matter. The ports in Holland sent more ships to the Mediterranean, and thus were more inclined to set up a national ransom fund than Zeeland that remained opposed to it.

The strength of this study is situated in the lengthy and carefully documented history of the diplomatic relations between the North German port cities and the North African states, the history of the ransom funds, the various naval wars against the North African states and the peace treaties between the Netherlands, Sweden, Austria and the Hanseatic towns on the one side and the Barbary States on the other. The last section of the book discusses the difference in attitude among the European trading nations towards their North African opponents pointing out that the Dutch were among the most ruthless as they drowned or executed the enemy crews right after capture.

In spite of its elaborate, slow narrative, covering more than 800 pages, the book is not comprehensive. There is no comparative information on pirates and privateers other than those from North Africa. The author has limited his study to European archives, and thus he cannot provide an insight into the effects of the large amounts of ransom money and of the presence of large numbers of European captives on the North African economy and society. How did the European crews spend their days in captivity, how did they inform their families, how many stayed and how many converted to Islam, how many returned, and how many died?

Of course, the author is perfectly justified in choosing to treat only two topics in depths: the impact of privateering on European shipping in the Mediterranean and the counter measures this provoked: the institution of ransom funds ('slave funds'), naval actions, and peace treaties. However in a book of this size, some space could have been devoted to informing the readers about the other aspects of this subject that now remain unmentioned.

Pieter Emmer, Emeritus Leiden University

Niek Pas, *Provo! Mediafenomeen 1965-1967* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2015, 256 pp., ISBN 978 90 284 2595 8).

Voor zijn promotieonderzoek heeft Niek Pas systematisch de voornamelijk in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis bewaarde Provo-archieven doorgenomen. Bovendien sprak hij met een groot aantal voormalige provo's en spoorde hij nog niet eerder beschikbaar buitenlands film – en televisiebeeld op. Het leverde in 2003 een gedegen boekwerk op, getiteld *Imaazje! De verbeelding van Provo*. Pas biedt hierin een gedetailleerd overzicht van de geschiedenis van deze inmiddels tot mythologische proporties uitgegroeide beweging, die Nederland in zijn korte bestaan van 1965 tot 1967 zo in beroering bracht. Bijna precies hetzelfde gebeurt in het nu uitgebrachte *Provo! Mediafenomeen 1965-1967*.

Pas beschrijft in *Provo!* en in *Imaazje!* nauwkeurig de ontstaansgeschiedenis van Provo en volgt de opkomst en neergang van het fenomeen op de voet. Het bestaan van Provo is nauw verbonden met een van de meest turbulente episoden in de naoorlogse Nederlandse geschiedenis. Er bestaat brede consensus over het feit dat Nederland in de jaren zestig een grondige metamorfose heeft doorgemaakt. Nederland veranderde van een gesloten, traditionele en verzuilde samenleving in een open, postindustriële samenleving. Op het terrein van jongerencultuur, vrouwenemancipatie, democratisering, milieuvervuiling, seksuele bevrijding, drugsgebruik en politieke vernieuwing kwamen doorbraken tot stand die tot op de dag van vandaag hun invloed doen gelden. Er is geen land in West-Europa waar de aanpassingen aan de nieuwe tijd zo diepgaand zijn geweest. Dat Nederland in dit proces, waar de hele westerse geïndustrialiseerde wereld mee te maken kreeg, ook nog eens een voortrekkersrol vervulde, mag met name op het conto van Provo worden geschreven. Provo groeide uit tot een van de meest in het oog springende manifestaties van de omwentelingen die zich in de jaren zestig voltrokken. Pas beschrijft hoe de beweging hierbij vooral fungeerde als een katalysator om de Nederlandse samenleving wakker te schudden.

Veel van de veranderingen die zich indertijd voltrokken komen bij Pas aan bod, al worden ze niet allemaal even diepgaand uitgewerkt. Zo is er voor de politieke en rechtsstatelijke context waarin Provo zich bewoog nauwelijks aandacht. Toch kan het ontslag van de Amsterdamse burgemeester Van Hall en hoofdcommissaris Van der Molen, dat zonder het optreden van Provo niet goed valt te begrijpen, aangemerkt worden als een kentering in het Nederlandse politieke landschap. Het instellen van demonstratievrijheid, het afschaffen van de onaantastbaarheid van burgemeesters door wijziging

van de Gemeentewet, en de opkomst van Democraten 66 (D66) zijn aan Provo gelieerde ontwikkelingen die het Nederlandse politieke landschap rijp hebben gemaakt voor een democratiseringsgolf die eind jaren zestig, begin jaren zeventig over het land spoelde.

Een belangrijk facet van de provogeschiedenis staat centraal bij Pas en dat is de aandacht die Provo kreeg in de media en de impact die dit had op de ontwikkelingen binnen Provo zelf. Pas geeft weer hoe Provo met een voor Nederlandse begrippen bijzonder actierepertoire telkens de aandacht van de media wist te trekken. Vooral de uitdagende happenings bij het standbeeld het Lieverdje en hun als witte plannen gepresenteerde alternatieven voor uiteenlopende maatschappelijke problemen, zoals het wittefietsen-, witteschoorstenen, wittewijven- en wittehuizenplan, baarden de nodige opzien. Pas laat niet alleen zien hoe Provo velen inspireerde en uitgroeide tot een rage die tot ver over de grenzen werd opgemerkt, maar ook wat de weerslag van al deze aandacht was op het reilen en zeilen van de actiegroep zelf. De leden van de kerngroep van Provo, die nooit uit meer dan zo'n 25 actievoerders heeft bestaan, groeiden uit tot bekende Nederlanders en Provo verwerd tot een merk. De druk die Provo vanuit de media voelde, heeft een belangrijke rol gespeeld bij de beslissing de beweging in mei 1967 op te heffen.

Door Provo echter vooral als een mediafenomeen af te schilderen, klinkt tussen de regels ook een zekere teleurstelling door. Als historicus komt Pas tot de conclusie dat Provo inhoudelijk eigenlijk niet zoveel voorstelde. De geuite kritiek was niet uniek, en de wijze waarop deze gepresenteerd werd, was, hoewel opzienbarend, niet exclusief aan de provo's voorbehouden. De aantrekkingskracht moet dan ook volgens Pas ergens anders in hebben gezeten. Een verklaring voor de impact die Provo gehad heeft, vindt hij in de wisselwerking met de media. In plaats van de al dan niet directe invloed van Provo, als katalysator van een breed gedragen veranderingsproces, op verschillende terreinen uit te werken, concentreert Pas zich in zijn boek vooral op het spel tussen Provo en de media. Een van de redenen die hij voor deze bijzondere relatie geeft, is dat Provo op expressieve en verbeeldingsvolle wijze kritiek wist te uiten en alternatieven aan te dragen. Provo bleek in staat om allerlei kwesties waar men in de opkomende consumptiemaatschappij indertijd mee worstelde op een voor een breed publiek eenvoudige en aansprekende wijze te formuleren. In deze zin karakteriseert Pas het optreden van Provo – 'hun eenvoudig geformuleerde, maar doeltreffende verzet tegen de gevestigde orde van regenten, het fulmineren tegen het kapitalisme, de roep om directe democratie en het verketteren van het bestaande partijensysteem' (233) – ook als een vorm van links populisme. Hier dringt zich een interessante en gevoelige vergelijking op, want ondanks alle evidente verschillen bestaat er een opmerkelijke parallel tussen Provo toen en het optreden van mensen als Geert Wilders in deze tijd waarin het establishment en de politieke elite het opnieuw moeten ontgelden.

Deze prikkelende vergelijking wordt in Pas' boek *Provo! Mediafenomeen 1965-1967* niet opgemerkt, laat staan nader uitgewerkt. Dat heeft er vooral mee te maken dat Pas voor *Provo!* geen nieuwe onderzoek heeft verricht, maar slechts zijn uit 2003 uitgebrachte studie *Imaazje!* heeft bewerkt. Bewerkt is eigenlijk een misleidende term. Het gaat in deze nieuwe uitgave om een uitgekledede versie van de oorspronkelijke tekst van *Imaazje!* Er is zo goed als geen enkele letter aan toegevoegd. De structuur is behouden, op twee hele geschrapte hoofdstukken na over Provo in Maastricht en in België, maar door de hele tekst heen zijn talloze alinea's gesneuveld. Allerlei feiten en dwarsverbanden, die *Imaazje!* zo'n rijk en gedetailleerd boek maakten, zijn daardoor verloren gegaan. Van het uitgebreide notenapparaat van meer dan honderd bladzijden is niet veel overgebleven. Wat overblijft is een mager ding, dat in vergelijking met zijn grote broer wat karig aandoet.

Wat Niek Pas en Uitgeverij Wereldbibliotheek hebben bewogen deze kale versie van *Imaazje!* ter wereld te brengen is de vraag, want het met meer dan de helft terugbrengen van de oorspronkelijke tekst doet de ideeënrijkdom van Pas over Provo geen goed. En zo'n dikke pil was *Imaazje!* met 464 bladzijden ook weer niet. Voor al degenen die serieus kennis willen nemen van Niek Pas' inzichten over Provo is er maar één advies: raadpleeg *Imaazje!*

Eric Duivenvoorden, Amsterdam

Frans Verhagen, *Toen de katholieken Nederland veroverden. Charles Ruijs de Beerenbrouck 1873-1936* (Dissertatie Radboud Universiteit; Amsterdam: Boom, 2015, 404 pp., ISBN 9789089536570).

‘Wie maakt onze centen zoek ...? Dat is Ruijs de Beerenbrouck!’, scandeerden betogers uit kringen van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) en het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (NVV) tijdens een protestvergadering op 8 november 1932 tegen het bezuinigingsbeleid van het derde kabinet-Ruijs. Dat beleid, later door de kabinetten-Colijn voortgezet en steeds heftiger bekritiseerd, heeft ook de herinnering aan de katholieke Ruijs sterk negatief gekleurd. Anderzijds heeft onder anderen diens verre en als katholiek laatste opvolger Ruud Lubbers meermalen diepe bewondering voor de eerste katholieke minister-president van Nederland laten blijken. Met zijn dissertatie, voorgelegd aan de juridische faculteit van de Radboud Universiteit, wil Frans Verhagen (1954) het beeld van de politicus ontdoen van onterechte verguizing en overdreven bewieroking, op zoek naar ‘de echte Ruijs’. En het mag gezegd: Verhagen, bekend om zijn deskundige en onafhankelijke bijdragen als politiek journalist, is daarin geslaagd en heeft een boeiend boek geschreven. Afkomstig uit een milieu dat hem een vanzelfsprekende kennis van de katholieke verhoudingen bijbracht, maar zelf ‘nooit gelovig geweest’, zoals hij in een Verantwoording mededeelt (397), lijkt hij over een combinatie van eigenschappen te beschikken die hem voor zijn taak heel geschikt maakte.

Voorbeelden van bijstelling van het beeld zijn er in het boek in ruime mate te vinden. Zo nam Ruijs’ afhankelijkheid van de machtige priester Nolens, fractieleider van de katholieke volksvertegenwoordigers in de Tweede Kamer en liaison naar het episcopaat, in de loop der jaren sterk af. En tegenover vooraanstaande figuren uit partijen waarmee hij in zijn drie kabinetten (1918-1925 en 1929-1933) moest samenwerken wist hij zich steeds beter te handhaven. Bij dit laatste valt vooral aan Colijn en de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) te denken. Tot op zekere hoogte is Verhagens boek te beschouwen als een correctie op het tot voor kort gangbare beeld van een Colijn die zo ongeveer het hele politieke leven van het Interbellum zou hebben beheerst. Hoe Ruijs, zeker in 1918 en volgende jaren, met succes de tegenwerking van de antipapistische De Savornin Lohman (Christelijk-Historische Unie) en de door hem geadviseerde koningin Wilhelmina wist te weerstaan, is nog zo’n element dat de schrijver terecht herhaaldelijk onder de aandacht brengt. Kortom: het boek biedt ons het beeld van een steeds zelfstandiger opererend politicus die zich wel bewust was van zijn invloed en macht.

Anderzijds blijft ook heel wat van het overgeleverde beeld in stand: de adellijke Ruijs als een regenteske, standsbewuste en nogal gedistantieerde figuur die het vanzelfsprekend vond de eerste viool te spelen en anderen om de boodschappen te sturen. Bovendien zal aan wie in de politieke geschiedenis van die decennia enigszins thuis is, veel in het boek bekend voorkomen. De talrijke verwijzingen naar secundaire literatuur bewijzen dat de schrijver zijn zaakjes kent, maar ook dat hij heel wat aan de bestaande historiografie heeft kunnen en willen ontleen. De namen van historici als Fasseur, Gribling, Langeveld, Oud, Puchinger en anderen buitelen over de bladzijden, zoals ook de gepubliceerde dagboeken van rooms-katholiek politicus Piet Aalberse druk door de schrijver worden geciteerd.

Een van de pluspunten van het boek is de aandacht voor de verdeeldheid in de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP), de divergentie in programmatisch en praktisch opzicht. Aan de linkerzijde stonden Ruijs' eeuwige tegenvoeter en partijgenoot Aalberse en de heel eigenzinnig opererende Veraart, rechts de behoudende Van Wijnbergen en de werkgeversvertegenwoordiger Kortenhorst. Linkse Michaëlisten voerden krachtige oppositie, ter rechterzijde splitste notaris Van Cranenburgh zich met een kleine groep van de partij af. De Vlootwetcrisis van 1923 ging de parlementaire verdeeldheid pijnlijk illustreren. Als Ruijs' grootste verdienste voor de katholieke partij beschouwt Verhagen het dat hij onder die omstandigheden de politieke eenheid van de katholieken in een eigen organisatie heeft weten te handhaven. Wanneer hij daarop in zijn Epiloog terug komt (323) gaat hij echter een flinke stap verder en neemt hij stelling in het secularisatiedebat: toen aan het einde van de jaren 1960 de politieke eenheid verdween, was het volgens hem ook gedaan met de kerkelijke eenheid en zette de ontkerkelijking onder katholieken zich pas goed door. Ik vrees dat de voorrang aan het politieke element voor de verklaring van de secularisatie een eenzijdigheid van de politieke geschiedschrijving is. Wat 'ontzuiling' heet, heeft meer dan alleen een politiek gezicht. En bovendien heeft ook andersom distantie van kerk en godsdienst de loyaliteit aan confessionele politiek ondergraven.

Verhagens boek is goed geschreven, vat onderzoeksresultaten helder samen, biedt nieuwe inzichten en is daarom voor vaklui én een breder publiek een aanwinst. Wanneer ik één kanttekening zou mogen maken, betreft het het niet-politieke leven van de gebiografeerde. Onder de katholieke minister-presidenten was Ruijs wel de godsdienstig meest geprofileerde. Dat hoeft niet te verbazen, omdat hij optrad in een episode van de katholieke herleving die door L.J. Rogier in *In vrijheid herboren* (1954) als 'kwarteeuw der ontluiking' is betiteld. Hoewel het boek Ruijs' initiatieven en zijn houding op het punt van kerkelijk en godsdienstig leven, publiek zo goed als privé, niet onbesproken laat, vind ik een en ander voor een biografie die meer wil zijn dan wat wel 'politieke biografie' heet, te weinig uitgewerkt. Juist in de jaren *Toen de katholieken Nederland veroverden* kon zo'n uitgesproken katholiek op politiek

vlak zijn rol spelen. Dat de Heilige Petrus Canisius, Nederlands eerste jezuïet, een favoriet van Ruijs was, nemen we in dat verband op gezag van de schrijver graag aan – dat hij ook een nazaat van de jezuïet was (231, 359) had wel even toegelicht mogen worden!

Paul Luykx, Nijmegen

Marion Brétéché, *Les Compagnons de Mercure: Journalisme et politique dans l'Europe de Louis XIV* (Dissertation Université Paris-Sorbonne; Ceyzérieu: Champ Vallon, 2015, 356 pp., ISBN 979 1 02670 022 7).

Finally, French scholarship on French texts has moved outside the confines of France. This seems a strange comment to make when reviewing a book about such texts. But they were all published in the Low Countries, largely within the borders of the Dutch Republic. So many of the interventions associated with the French Enlightenment originated in the Dutch Republic – from the journalistic writings of the Huguenot refugees to the publishing enterprise of Marc Michel Rey – that one question becomes inevitable: would there have been an Enlightenment in France without the Dutch presses? Who would have published on political affairs during the heavily censored reign of Louis XIV? Who would have read the French translation of Locke's *Essay concerning Human Understanding* had it not been published in Amsterdam? It was prohibited in Paris. Without Rey, who would have published Rousseau? D'Holbach? *Le Traité des trois imposteurs*? Without 'Pierre Marteau', supposedly publishing in Cologne, who would have impiously challenged the French Church and developed pornography as an early form of the novel? The Dutch publishing houses invented 'Marteau'. He was a phony imprint used by various publishers, and with nearly five hundred French titles to his name, Marteau set the bar for the outrageous. To this day we do not know who wrote many of his titles.

The list of titles is long for the study of the origins and maturation of the French Enlightenment outside of France. Finally, we have a good general survey of the leading French figures at work in the Dutch Republic from roughly 1680 to 1720, in the period that many decades ago Paul Hazard called 'the crisis of the European mind'.

This new book by Marion Brétéché has performed a valuable service by reading vast quantities of the French journals and periodicals emanating from The Hague or Amsterdam, and finding in them a resolutely political message: opposition to the policies of Louis XIV. Anne-Marguerite Dunoyer turned up in The Hague in 1703 and within a few years her literary career was launched. Her first contribution, *Lettres historiques et galantes* (1707) claimed to be published by 'Pierre Marteau', and it helped introduce the spectatorial genre into the French language. Following *Lettres*, Dunoyer published *Quintessence des nouvelles historiques, politiques, morales et galantes* from 1711 to 1719 and it combined literary news with overt support for the allies' war against Louis XIV. Brétéché offers an extensive treatment of her writings and documents

‘the essential role’ of the United Provinces in making Dunoyer’s interventions possible (138).

There was no shortage of refugees out for vengeance against the French monarch and church. The political radical, pantheist and freemason, Jean Rousset de Missy, stepped into the template Dunoyer pioneered, and as a journalist and participant in the Revolution of 1747-1748 Rousset demonstrated the linkage that could be made between enlightened ideas and revolutionary action. For a fuller treatment see Margaret C. Jacob, *The Radical Enlightenment: Pantheists, Freemasons and Republicans* (London, 1981; reprinted 2006). His letters to his close friend, Prosper Marchand, reside at the University Library, Leiden, and they constitute an invaluable source for examining the intellectual universe inhabited by these angry exiles. Brétéché has made use of the largely unpublished accounts of these circles, but as she rightly points out, more can be done. Their story becomes even more complicated when we realize that some of these refugees acted as spies for various anti-French governments. Letters by Rousset turn up in Vienna and those of Guillaume de Lamberty survive in the papers of the secretary of state for foreign affairs in the British National Archives. Always the goals remained information, news, gossip – whatever would aid the Allied war effort. By far The Hague became the best center from which to keep an eye on all the participants in the War of the Spanish Succession. It is not accidental that the freethinker John Toland, in his role as spy for the Whig party, spent two years there.

Belles lettres are only part of the story of what the refugees accomplished. They also took on the task of writing histories of their era and particularly of English events. Jean Dumont and Jean Rousset de Missy wrote histories of current affairs while other refugees translated the writings of Locke and the English republicans into French. Taken as a whole the histories and translations gave well-educated Continental audiences an easy familiarity with the Revolution of 1688-1689 and the ensuing wars against Louis XIV.

The French Huguenot minister, Jacques Basnage, played a significant role in the ensuing diplomacy, and as the War of the Spanish Succession wound down, Basnage also acted as a go-between the French and Dutch governments. Brétéché makes extensive use of his voluminous correspondence archived in The Hague, Paris and London. He became in effect the eyes and ears of the Grand Pensionary, Heinsius, particularly at the congress at Utrecht that brought the war to its close. The French came to see him as a spy, a ‘creature’ of Heinsius. Yet Basnage, like so many of the refugees after the death of Louis XIV in 1715, thought a reconciliation between French Protestants and the new Regent might be possible.

Brétéché’s book illustrates, as do few others, that the first stirrings of enlightened thought in the Francophone world cannot be separated from the international political setting, from the direct involvement of French Protestants in the creation of an oppositional political culture into which the

major *philosophes* like Voltaire and Montesquieu easily stepped. Their path against absolutism had been paved by the activities and writings of a dozen or more refugees ensconced safely in the Dutch Republic. This is a marvelous book that must be read by anyone with an interest in the early phase of the French Enlightenment, in book history, and not least, in the international diplomacy of the period.

Margaret C. Jacob, University of California, Los Angeles

Ivo Nieuwenhuis, **Onder het mom van satire. Laster, spot en ironie in Nederland, 1780-1800** (Dissertatie Universiteit van Amsterdam; Hilversum: Verloren, 2014, 282 pp., ISBN 978 90 8704 403 9).

Onder het mom van satire is de publicatie van het onderzoek waarop Ivo Nieuwenhuis in 2014 promoveerde aan de Universiteit van Amsterdam. Het onderzoek maakt deel uit van het door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) gesubsidieerde project ‘The power of satire. Cultural boundaries contested’ (gestart in 2009), waarin voor verschillende westerse en niet-westerse culturen, voor verschillende tijden en voor verschillende media is onderzocht hoe satire functioneert. Het uitgangspunt in dit project is het vermogen van satire om bestaande grenzen (cultureel, temporeel en mediaal) op de proef te stellen. Daartoe is onder andere onderzoek gedaan naar satire in de Arabische wereld, het achttiende-eeuwse poppentheater en poppensatire op televisie, en de werking van religieuze en politieke satire in film en op televisie.

Ivo Nieuwenhuis – gespecialiseerd in historische Nederlandse letterkunde – deed onderzoek naar de werking van satire in twee casussen die verschenen in de late achttiende eeuw: de periodiek *Lanterne magique of toverlantaarn* (1782-1783) en enkele reacties daarop, en Pieter van Woensels *De Lantaarn* (waarvan vijf delen verschenen tussen 1792 en 1801). In beide casussen worden de turbulente politieke omwentelingen van dat moment op een satirische manier becommentarieerd en de manier waarop dat gebeurt is het onderwerp van onderzoek. Daarbij kiest Nieuwenhuis voor een functionalistische analyse: hij beschrijft de werking van satire in de late achttiende eeuw door de casussen te analyseren in het licht van de context. Maar – passend bij de uitgangspunten van het grotere project – Nieuwenhuis kijkt ook regelmatig verder dan de periode 1780-1800 en legt voortdurend een verband met eerdere en latere periodes, andere media en andere landen.

Onder het mom van satire bevat vijf hoofdstukken: in de eerste twee worden de casussen geïntroduceerd en bespreekt Nieuwenhuis aan de hand van verschillende passages de manier waarop satire bedreven wordt. In de *Lanterne magique* gebeurt dat met grof geschut: in dit orangistische tijdschrift worden patriotten met naam en toenaam stevig over de hekel gehaald. In *De Lantaarn* treffen we een heel andere werking van satire, die door Nieuwenhuis getypeerd wordt als ambivalent. Pieter van Woensel wil met zijn publicaties zijn publiek aan het denken zetten en bovenal twijfel zaaien. Dat doet hij door amusante analyses te geven van actuele maatschappelijke kwesties – en daarbij geen uitgesproken orangistisch of patriottisch standpunt in te nemen.

Hierna – in hoofdstuk 3, 4 en 5 – bespreekt Nieuwenhuis het functioneren van de satire vanuit drie verschillende perspectieven: de manier waarop de auteur zichzelf profileert, het intermediale aspect van satire en de receptie (of het effect) van satire. Voor het bredere perspectief (hoe functioneert satire in zijn algemeenheid) zijn deze drie hoofdstukken dan ook het interessantst, en door de scherpe en helder beschreven analyses van Nieuwenhuis krijgen we een goed inzicht in hoe satire nu eigenlijk werkt. In hoofdstuk 3 laat hij zien hoe Van Woensel zich in *De Lantaarn* met zijn humoristische politieke analyses buiten de maatschappij plaatst, maar tegelijkertijd wel hoge ambtelijke functies en goede contacten onderhoudt met bijvoorbeeld Rutger Jan Schimmelpenninck. Hij presenteert zich dus als een buitenstaander, maar is dat in werkelijkheid niet.

In hoofdstuk 4 laat Nieuwenhuis zien dat satire altijd parasiteert op een ander medium of genre. Zo wordt de *Lanterne magique* gepresenteerd als een toverlantaarn en de auteur gebruikte dus een bij het publiek bekende formule om zijn tegenstander te blameren. Nieuwenhuis maakt in dit hoofdstuk ook weer een van zijn vele mooie uitstapjes naar het heden door een vergelijking te maken met de satirische nieuwsberichten van de Nederlandse website *De Speld*. In wezen doen die nieuwsberichten hetzelfde als de *Lanterne magique*, doordat zij de vorm aannemen van een bestaand medium (de krant). Het effect hiervan is dat daarmee ook het oorspronkelijke medium in een ander daglicht komt te staan.

In hoofdstuk 5 ten slotte laat Nieuwenhuis zien wat het effect geweest kan zijn van de twee casussen die hij bespreekt. Daartoe bespreekt hij zowel de contemporaine als de negentiende-eeuwse receptie van met name Van Woensels *De Lantaarn*. Dat deze satire wel degelijk gevaarlijk was, bewijst het verschijningsverbod dat *De Lantaarn voor 1800* ten deel viel. Nieuwenhuis vermoedt dat dit komt omdat de satirische publicatie te veel twijfel zaaide over wat de patriotten inmiddels hadden bereikt: te veel maatschappijkritiek kon leiden tot onrust en dat zinde de politici niet. Net als tegenwoordig kon satire in de late achttiende eeuw dus een grote impact hebben op politieke gebeurtenissen.

Nieuwenhuis' proefschrift is sterk door de verschillende invalshoeken van waaruit satire geanalyseerd wordt. De analyses zijn zeer leesbaar geschreven en erg interessant door de grensverleggende verbanden die de auteur trekt met wat in Frankrijk en Engeland aan satire verscheen en met wat er in onze eigen tijd aan satire verschijnt (behalve *De Speld* komen bijvoorbeeld ook *South Park* en sketches van cabaretier Hans Teeuwen in zijn proefschrift voorbij). En door zijn casussen te analyseren in het licht van zelfrepresentatie, intermedialiteit, en de zestiende- en zeventiende-eeuwse pamfletcultuur sluit de auteur tegelijk aan bij recent verschenen proefschriften van historisch-letterkundigen: in 2012 promoveerde Nina Geerdink aan de Vrije Universiteit Amsterdam op de zelfrepresentatie van de zeventiende-eeuwse auteur Jan Vos en in hetzelfde jaar promoveerde Feike Dietz aan de Universiteit Utrecht op

de materiële aspecten van emblemen. In 2010 promoveerde ondergetekende aan dezelfde universiteit op de commerciële aspecten van pamfletten in de zeventiende eeuw.

Een kritiekpunt is wellicht dat Nieuwenhuis zich niet duidelijk uitsprekt over wat zijn onderzoek verandert aan het bestaande beeld van satire. Precies omdat Nieuwenhuis zo mooi laat zien hoe zijn casussen passen in zowel de achttiende-eeuwse context als in het algemene beeld van satire (zoals dat ook bedreven werd in de klassieke tijd en in onze eigen tijd), vraag je je als lezer wel eens af: wat is er dan zo bijzonder aan die casussen? En in hoeverre wijkt de satire hierin af van wat in andere landen of in andere periodes verscheen? Met name de *Lanterne Magique* lijkt sterk op wat in de zestiende en zeventiende eeuw aan pamfletten verscheen: ook die verschenen vaak in reactie op elkaar en blameerden de politieke tegenstander met grof geschut. Nieuwenhuis besteedt hier zeker ook aandacht aan en beschouwt met name Van Woensels *De Lantaarn* als iets nieuws. De manier waarop hierin twijfel wordt gezaaid paste goed bij de veranderende politieke omstandigheden van die tijd en minder in de tijd daarvoor. Dat is een interessante these, die nog wel wat meer uitgewerkt had mogen worden om de uniciteit van de casus te benadrukken.

Dit laat onverlet dat Nieuwenhuis' proefschrift slaagt in zijn opzet een bredere kijk op de werking van satire te leveren. Door de verschillende invalshoeken van waaruit hij naar zijn casussen kijkt, werpt hij en passant ook een blik op onze huidige tijd. Daarin lijkt de vraag wat satire is actueler dan ooit. Voor iedereen die wil weten hoe satire nu eigenlijk werkt, is dit proefschrift dan ook zeker een *must*.

Roeland Harms, Hogeschool van Arnhem en Nijmegen

Anton van Renssen, *Het wezendorp Neerbosch. De protestants-christelijke weesinrichting Neerbosch en haar stichter Johannes van 't Lindenhout (1863-1903)* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2015; Nijkerk: Nabij Producties, 2015, 624 pp., ISBN 9789492055156).

Johannes van 't Lindenhout sloeg in 1863 de Bijbel open en werd geraakt door een tekst die hem vertelde zich om weduwen en wezen te bekommeren (Jakobus 1:27). Hij koos voor de laatste doelgroep en liet alles verder in Gods hand. Dertig jaar later was Van 't Lindenhout directeur van het door hem gerealiseerde wezendorp Neerbosch, de grootste residentiële instelling van het land. Nog eens tien jaar later vertrok Van 't Lindenhout en liet hij de instelling in een diepe crisis achter.

Journalist en historicus Anton van Renssen schreef in 2013 een boek over de toen 150-jarige stichting Lindenhout, de rechtsopvolger van het wezendorp. De uitwerking van het eerste hoofdstuk uit dat jubileumboek over stichter Johannes van 't Lindenhout en zijn wezendorp in Neerbosch leidde twee jaar later tot dit proefschrift aan de Vrije Universiteit. Centraal staan daarbij het ontstaan van de weesinrichting en de invloed van de protestants-christelijke signatuur op de pedagogische uitgangspunten. De overvloed aan bronnenmateriaal dwong de historicus als het ware om dit onderwerp nog verder uit te diepen. Die overvloed is evident en blijkt alleen al uit de omvang van het werk, ruim 600 pagina's over veertig jaar geschiedenis. Het belang van deze studie ligt echter niet in deze kwantiteit, maar bevindt zich op een ander vlak.

Evangelist Johannes van 't Lindenhout (1836-1918) was een kind van zijn tijd toen hij een weeshuis oprichtte in zijn woonplaats Nijmegen. Het maatschappelijk middenveld had zich sinds de totstandkoming van de Armenwet (1854) en de wet op Vereniging en Vergadering (1855) met verve op de filantropie gestort. De opkomst van de *civil society* vertaalde zich in een groeiend aantal instellingen en verenigingen voor hulpbehoevenden. Het weeshuis van Van 't Lindenhout leek aanvankelijk weinig toe te voegen aan de traditionele voorzieningen; Nijmegen bezat zowel een katholiek als een protestants weeshuis. Anders dan deze voorgangers opereerde Van 't Lindenhout echter vanuit de door hem omarmde Réveilgedachte en borduurde hij voort op moderne evangelisatievoorbeelden uit het buitenland. Hij liet zich als een ware evangelist leiden door God en zou zijn plan slechts voortzetten als er voldoende giften van gelovigen binnenkwamen.

De nog maar 27 jaar oude Van 't Lindenhout raakte een gevoelige snaar. Met zijn charismatische uitstraling wist hij geldschieters over de streep te trekken. Daar kwam bij dat hij bekendstond als mild orthodox,

waardoor hij voor veel hervormde kerkgenoten acceptabel was. Tot slot pakte zijn pragmatisme direct goed uit. Hij ontving van een van zijn aanhangers een stuk grond bij Neerbosch en begon daar te bouwen: zonder geld en zonder plan, dat liet hij aan Gods leiding. Er verzezen een meisjeshuis en een jongenshuis, maar ook een klompenmakerij, een kleermakerij en een drukkerij. Het dorp moest zelfvoorzienend worden. Bij de evangelisatiedrukkerij verschenen onder meer weekblad *Het Oosten*, gewijd aan christelijke filantropie, en de *Neerbosch Weezen-Almanak*, in de jaren 1880 goed voor zo'n 40.000 exemplaren per jaar. Weesinrichting Neerbosch groeide uit tot een compleet wezendorp met tientallen gebouwen en op het hoogtepunt in 1892-1893 meer dan duizend inwoners. Neerbosch gold toen bijna als een toeristische attractie. De achterban kon op de werkvloer komen kijken, reizend met de stoomtram vanaf Nijmegen.

Het succes van Van 't Lindenhout is interessant in het kader van recent historisch onderzoek naar filantropie. De kas vulde zich aanvankelijk met privégiften uit het hele land, maar er ontstonden ook verenigingen met (jonge)dames die geld inzamelden en collectes hielden. Van 't Lindenhout appelleerde blijkbaar met succes aan het mededogen voor arme weeskinderen, juist in een tijd dat er minder echte wezenzorg nodig was en er meer aandacht kwam voor anderszins hulpbehoevende jongeren. Hiermee raakt deze studie nog een ander belangrijk punt: de relatie tussen verschillende hulpverlenende instellingen. In 1997 verscheen *Wezen en boeffes. Zes eeuwen zorg in wees- en kinderverhuizen* onder eindredactie van J. Dane. Hoewel verschillende auteurs over wezenzorg en over nieuwe residentiële zorg schreven, werd hier wel voor het eerst gepoogd een verbinding te leggen tussen de traditionele charitas en de moderne kinderplichtverlening. Initiatieven als die van Van 't Lindenhout vallen hier precies tussenin, met een traditionele doelgroep maar met een moderne aanpak. Ten minste, zo wilde hij het doen voorkomen. Bij nadere bestudering door Van Renssen bleek zijn pedagogische visie niet bijzonder vernieuwend te zijn. Hij pakte de zaken voornamelijk pragmatisch aan. Geen traditionele uniformen bijvoorbeeld omdat dit in de kosten scheelde, niet omdat het stigmatisering voorkwam. Het signaleren van dergelijke fenomenen zet de praktijk van de instellingen in het juiste licht.

Eveneens belangrijk is de vergelijking die gemaakt wordt met andere instellingen zoals Nederlandsch Mettray van W. H. Suringar en de tehuizen voor verwaarloosde jongeren van O. Heldring. Van Renssen vergelijkt onder meer de geldstromen. Terwijl die bij Neerbosch bleven aanzwellen, hadden de andere organisaties beduidend meer moeite met het binnenhalen van geld. Mensen gaven blijkbaar sneller geld aan 'echt zielige' kinderen dan aan nieuw ontdekte doelgroepen in de rafelranden van de jeugdzorg. Van 't Lindenhout was zich daarvan bewust. Bij de lezingen die hij in het hele land hield, bleef hij hameren op zijn leven 'uit Gods hand'. Geld leek daardoor een bijkomstigheid, terwijl hij tegelijkertijd ook gewoonweg vroeg om bijdragen voor Neerbosch. Juist het groeiend aantal filantropische instellingen maakte

dit noodzakelijk. De nadruk op de ‘arme wezen’ bleef daarom intact, ook toen Neerbosch steeds meer – charitatief minder aansprekende – halfwezen opnam.

Het succesverhaal van Neerbosch kwam in 1893 vrij abrupt tot stilstand. In dat jaar verschenen twee brochures over vermeende misstanden. Van ’t Lindenhout zou zich verrijkt hebben en de inwonende wezen zouden verwaarloosd en soms zelfs mishandeld worden. Alle landelijke dagbladen doken bovenop wat al snel de Neerboschkwestie werd genoemd. Diverse onderzoeken moesten de charismatische leider vrijpleiten van de aantijgingen. Dat lukte maar ten dele. Van ’t Lindenhout bleek geen greep uit de kas gedaan te hebben, wel was zijn financiële organisatie een onoverzichtelijke wanorde. Zo kende de instelling, met op dat moment duizend inwoners en tientallen werknemers, geen jaarlijkse begroting omdat toch alleen God wist hoe het lopen zou. Dit moest in de toekomst veranderen. Ook kwam het dringende advies te stoppen met verdere uitbreidingen van het dorp; eerst moest voldoende en vakkundig personeel aangenomen worden. De dagelijkse leiding in één hand was niet meer toereikend voor zo’n grote organisatie. Van ’t Lindenhout had ook als pedagoog telkens pragmatisch gehandeld en op zijn persoonlijke intuïtie vertrouwd. Dat paste niet meer bij de professionalisering die in deze jaren in de jeugdzorg plaatsvond.

Het is al gemeld: dit is een omvangrijk proefschrift, bij vlagen zelfs te omvangrijk. De beschrijving van veertig jaren Neerbosch onder leiding van Johannes van ’t Lindenhout is terecht gedetailleerd. Daarna volgen echter nog eens tientallen pagina’s met bijlagen en onderzoeksgegevens. De zeggingskracht van het boek had mijns inziens meer gewonnen bij het achterwege laten van dit bronnenmateriaal. De relevante gegevens staan immers al in de tekst vermeld. Wellicht was er daardoor ruimte ontstaan om nog explicieter in te zetten op een vergelijking met andere instellingen en organisaties. Juist in het dichten van het historiografische gat tussen traditionele wezenzorg en moderne jeugdzorg ligt voor onderzoekers nog een mooie uitdaging. Van Renssen heeft hier met dit boek een belangwekkende voorzet voor gegeven.

Ingrid van der Vlis, Historisch Onderzoeksbureau Tijdelijk

Carla de Wilt, *Landlieden en hoogheemraden. De bestuurlijke ontwikkeling van het waterbeheer en de participatiecultuur in Delfland in de zestiende eeuw*. Waterstaat, cultuur en geschiedenis 3 (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2015; Hilversum: Verloren, 2015, 410 pp., ISBN 978 90 8704 512 8).

Recently, water management has firmly gained ground as a historical topic in its own right, but one which also contributes to other historiographical questions, as is clear from the works of Soens (*De spade in de dijk*, 2009) and Van Cruyningen (*Dealing with Drainage*, 2015). *Landlieden en hoogheemraden* by Carla De Wilt is especially indebted to Van Dam and Van Tielhof's study on the Rijnland water boards (*hoogheemraadschappen*), *Waterstaat in stedenland* (2006), which strongly focuses on the interaction between man and nature in water management. The Dutch *poldermodel* – a tradition of consultation often linked to the country's water managing past – has even been linked to the country's economic performance in Prak and Van Zanden's *Nederland en het poldermodel* (2013). However, precise information on the culture of governance and the true extent of consultation in water management institutions has been largely lacking.

The book under review tackles this lacuna and focuses on the development of governmental organisation in Delfland during the sixteenth century and on the interplay between the local, regional and central level. Special attention is paid to the sometimes conflictual relationship between the local (*ambacht*) and regional level (*hoogheemraadschappen*). The amount and intensity of conflict was not identical in all of the Delfland *ambachten*. De Wilt's central thesis is that differences in the culture of participation can explain differences in the level of tension. To prove this point, she investigates three very distinct *ambachten*: Maasland, Monsterambacht and Berkel.

After explaining in much detail the functioning and evolution of local and regional water management, the author devotes a chapter to each of these three regions, reconstructing geographic conditions, demography and property distribution, *ambacht* government, water management, and the culture of participation. This last subject is reconstructed by an analysis of the economic background of officeholders and the mutation rate of offices, which allow De Wilt to assess whether participation culture was open, broad or elitist. In a next chapter, she brings all of this together by an examination of water-related litigation. A clear trend was present throughout the sixteenth century: more and more individuals and less and less collectivities were brought to court. Within this general trend, important local differences can be pointed out. From her analysis it appears that the subregions with a more

elitist participation culture (Monsterambacht and Berkel) were characterised by less court cases, as the elites functioned as a mechanism of social control. In the more open Maasland participation culture, court cases were much more frequent. De Wilt also points to the relevance of the differences in the complexity of water management in these regions. Where management was more difficult and where specific individuals held final responsibility (as in the Maasland), conflicts were much more prone to arise.

The argument is explained in a clear manner and in a beautifully illustrated book. The amount and the meticulousness of archival research is commendable, and the author clearly has an impressive insight into a wide array of sources. Furthermore, its focus on the culture of governance, also in the early period of water management – the main focus is on the sixteenth century, but earlier developments are described as well – its comparative angle, and the focus on different cultures of participation ensure that this work forms a useful complement to what we already know about water management. Moreover, its appeal should not be limited to those researching water management, as the shift from collective to individual responsibility in judicial sources noticed by De Wilt will be of interest to all those studying collective action organisations such as commons or even guilds.

Some minor remarks can be given regarding the analysis, especially the parts focusing on reconstructing property distribution. A division is made between land use (of land owned and leased by the farmer) and land ownership, but land use is indicated with the word *landbezit*, which is highly confusing. All farm sizes are furthermore given in *morgen*, whereas giving them in hectares would make international comparison easier and would be more comprehensible for the lay reader. A final remark concerning property distribution links up with the evolution of land ownership throughout time. De Wilt ascertains that in most *ambachten* the number of large farms diminishes to the advantage of middle-sized (and to a lesser extent small-sized) farms. Whether this implies an increasing or decreasing level of inequality remains vague, as no Gini or Theil indexes (tools allowing us to assess the precise level of inequality) are calculated. Establishing a more precise link between the level of inequality and the amount and extent of litigation would have added to the wider appeal of this work.

The most important shortcoming is that the detailed and skilled analysis of the sources is not embedded within a more theoretical framework nor guided by international literature. The author is rather hesitant in using her own adeptly executed case study to make grander statements linking up with larger historiographical debates. Comparisons with developments in other regions are only haphazardly given and are often limited to research on the Rijnland. The work of Soens (*De spade in de dijk*, 2009) is mentioned, for example, but the question of how his findings relate to the Delfland case is never explored in depth. Furthermore, it is a missed opportunity that the author never touches on larger debates. For example, an explicit reflection

on what this work teaches us about the absence or presence of a culture of consultation and its relation to the coming into being of a *poldermodel* is lacking. This topic would furthermore lend itself to an analysis on the effectiveness or efficiency of institutions, a focus much present in historical research since the rise of New Institutional Economics. An explicit reflection on, for example, Acemoglu and Robinson's theory (*Why Nations Fail*, 2012) on the importance of inclusive institutions, or the critiques of Ogilvie ('“Whatever Is, Is Right”?: Economic Institutions in Pre-Industrial Europe', 2007) on institutional efficiency and the relevance of the distribution of power, might have given this work a wider appeal.

All in all, De Wilt's work provides us with a detailed and meticulous analysis of an intriguing case study covering a topic that has been mostly neglected, and is laudable in its handling of the source material, but it would perhaps have benefitted from a more ambitious positioning in historiographical debates.

Eline Van Onacker, Universiteit Antwerpen

Ralf Futselaar, *Gevangenissen in oorlogstijd 1940–1945* (Amsterdam: Boom, 2015, 271 pp., ISBN 978 90 8953 660 0).

Zoals bekend leunde de Duitse bezetter voor het bestuur van Nederland sterk op het bestaande ambtelijk apparaat. Onderzoek naar die instituties is schaars; toonaangevend is Peter Romijns studie *Burgemeesters in oorlogstijd* (2006). Ralf Futselaar, die in 2008 promoveerde op een vergelijkend onderzoek naar de levensstandaard in bezet Nederland en Denemarken, voegt daar nu een goed leesbare geschiedenis van het Nederlandse gevangeniswezen aan toe. We beschikken reeds over publicaties over bijzondere Duitse strafinrichtingen in bezet Nederland, zoals de kampen in Amersfoort, Vught en Westerbork. In 1990 verscheen voorts het omvangrijke proefschrift van de criminoloog Herman Franke, getiteld *Twee eeuwen gevangen* (1990), dat de veranderingen in de Nederlandse omgang met gevangenen vanaf het einde van de achttiende eeuw beschreef. Die studie richt zich vooral op de heersende opvattingen en het publieke en professionele debat, maar steunt vrijwel uitsluitend op gepubliceerde bronnen en slaat de Duitse bezettingstijd over. Futselaar vult dus een belangrijke lacune op in onze kennis en doet dat bovendien op basis van archiefonderzoek.

In het buitenland heeft het onderzoek naar ambtelijke apparaten onder het nationaalsocialisme de laatste decennia een hoge vlucht genomen. Dat heeft het inzicht in het karakter en de diversiteit van de toenmalige bestuurlijke praktijken enorm vergroot, zowel in die van Nazi-Duitsland als die in de bezette gebieden. In het onderzoek naar het Duitse gevangeniswezen is de studie van Nikolaus Wachsmann, *Hitler's prisons* (2004) baanbrekend geweest. Zijn onderzoek ontcrachtte voor deze instellingen de lange tijd dominante these, oorspronkelijk opgeworpen door Ernst Fraenkel in 1941, dat Nazi-Duitsland een *Dual State* was geweest, met overheidsoptreden dat normaliter wettelijke regels volgde, maar dat soms, in uitzonderingssituaties, plaats moest maken voor blote machtsuitoefening. Wachsmann maakt duidelijk dat in de jaren dertig het alledaagse regime in het Duitse gevangeniswezen fors verruwde, dat mishandeling schering en inslag was en dat daardoor vooral in de oorlogsjaren beduidend meer gevangenen omkwamen.

Futselaar laat in zijn studie zien dat de bezetter in Nederland er niet in slaagde om in de gevangenschappen soortgelijke regimes te creëren. In deze instellingen duurde het na de Duitse inval zelfs, in vergelijking met andere instanties, vrij lang voordat veranderingen merkbaar waren. De maaltijden werden geleidelijk soberder. Er werd bezuinigd op koffie en tabak. Het meest

ingrijpend was nog de groeiende toevoer van gevangenen, onder wie ook arrestanten van de Duitse politie. Aldus vervulden de gevangenen voor de bezetter wel een belangrijke functie, maar het personeel behandelde zulke arrestanten toch met respect en verzachtte waar mogelijk de omstandigheden waaronder zij vastzaten. Niettemin werden sommigen later wel doorgezonden naar Duitse strafkampen waar hun soms de dood wachtte. Het personeel zag het aan en kon ook niet veel anders. Van verzet was geen sprake.

Futselaar snijdt in deze casestudy kundig enkele centrale thema's in de bezettingsgeschiedschrijving aan, zoals de duiding en verklaring van het ambtelijk gedrag. Ook al nam het gevangeniswezen indertijd een bescheiden plaats in te midden van de Nederlandse instanties, en bevonden de instellingen zich aan de rand van de samenleving waardoor ze slechts een geringe uitwerking op het maatschappelijk leven hadden, hij weet in heldere bewoordingen dominante interpretaties als die van Loe de Jong en Chris van der Heijden onderuit te halen. De eerste belichtte en beoordeelde het gevangenispersoneel op basis van de ervaringen die het verzet hiermee opdeed; de laatste duidde stemming en gedrag slechts op basis van enkele anekdotes. Zelf gaat Futselaar jaar na jaar stemming en gedrag van het personeel na en plaatst die in de specifieke institutionele context. Hij maakt zo duidelijk dat dat personeel heldere morele opvattingen kon behouden maar tegelijkertijd zijn vrijheid van handelen aanmerkelijk beperkt zag worden.

Futselaar biedt de lezer nog een tweede boeiende these. Franke hekelde in *Twee eeuwen gevangen* het in de jaren tachtig van de negentiende eeuw ingevoerde cellulaire stelsel waarbij gevangenen eenzaam werden opgesloten. Hij stelde dat de humanisering van het gevangeniswezen, die uiteindelijk zijn wettelijk beslag kreeg in de Beginselenwet van 1951, gedragen werd door hervormers die tijdens de bezetting de Duitse repressie aan den lijve hadden meegemaakt en zo oog hadden gekregen voor het lot van gevangenen en daar na de oorlog verbetering in wilden aanbrengen. Die aansprekende stelling is biografisch te onderbouwen en is ook door de betrokken hervormers uitgedragen. Futselaar stelt daarentegen dat de werkelijke omslag reeds in 1942 plaatsvond toen de departementale leiding de gevangenisdirecteuren verlostte van het knellende toezicht door lokale regenten. Die directeuren zorgden voor een opmerkelijk mild klimaat in hun instellingen, zelfs al tijdens de bezetting. Ik vind die stelling plausibel, want ook elders in de overheid drongen in het Interbellum professionals in de leiding naar voren, maar onvoldoende onderbouwd. De beknopte schetsen van de voor- en naoorlogse ontwikkelingen zijn verhelderend, maar leveren geen overtuigend bewijs, omdat ze nauwelijks geannoteerd zijn.

Futselaar heeft zijn betoog een vreemde structuur meegegeven. De hoofdstukindeling volgt de kalenderjaren. Elk hoofdstuk eindigt bijgevolg met de kerstviering, wat de tekst iets frivools geeft. Een belangrijker bezwaar is dat deze indeling de auteur belemmert om de impressies

van het gevangenisleven te plaatsen tegenover de veranderingen in de stemming en het gedrag van de bevolking, een thema dat vanwege zijn promotieonderzoek bij uitstek tot zijn deskundigheid mag worden gerekend. Het gevangeniswezen was, zoals Futselaar zelf ook concludeert, een van de domeinen in de Nederlandse samenleving waar tijdens de Duitse bezetting relatief lang normale omgangsvormen in stand bleven terwijl er heel nabij instituties en terreinen van het maatschappelijk leven waren, zoals politiecellen en de werkkampen, waar zich wel barbaarse taferelen afspeelden. Dat roept de vraag op naar verschillen in de mate waarin de (Duitse) repressie zich in het werkklimaat en de uitvoering van het Nederlandse ambtelijke apparaat tijdens de bezetting deed gevoelen. Uit het beperkte aantal studies dat licht werpt op die verhoudingen, valt op te maken dat de variatie in tijd en plaats groot is geweest. De intensiteit van de Duitse bemoeienis speelde daarbij vanzelfsprekend een rol, maar ook de aard van de instanties had een invloed, zoveel maakt de stimulerende studie van Futselaar duidelijk.

Guus Meershoek, Universiteit Twente/Politieacademie

Christie Miedema, *Vrede of vrijheid? Dilemma's, dialoog en misverstanden tussen Nederlandse en West-Duitse linkse organisaties en de Poolse oppositie in de jaren tachtig* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2015; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015, 641 pp., ISBN 978 90 5629 763 3).

De val van de Berlijnse Muur in 1989 leidde vrijwel meteen tot een breed maatschappelijk debat. Deze gebeurtenis zou het eind betekenen van de geschiedenis zoals we die tot dan hadden gekend met haar tweespalt tussen Oost en West en de bijbehorende ideologieën. Het Westen had duidelijk gewonnen en een alternatief leek niet meer tot de mogelijkheden te behoren. Ook kwam de vraag op waarom mensen ter linkerzijde zo lang hun voorzichtige steun hadden verleend aan communistische regimes, of op zijn minst naïef waren geweest over het kwaadaardige karakter van de daar heersende politieke overtuigingen. Die debatten werden gevoerd tussen mensen die voorheen direct te maken hadden met het Oost-West conflict. Ze waren opgegroeid tijdens het conflict of hadden zelfs stelling genomen voor een van beide partijen. We zijn nu enige decennia verder en dat biedt ruimte voor iets meer distantie.

Christie Miedema biedt in haar proefschrift deze distantie, hoewel ze cynische en oordelende uitspraken zo nu en dan niet uit de weg gaat. In het boek beschrijft ze zeer nauwgezet de houding die diverse partijen en organisaties links van het midden innamen tegenover de ontwikkelingen in Polen. Polen is een bijzonder geval geweest in de vijftien jaar die voorafgingen aan de ineenstorting van het Oostblok. De grote stakingsbewegingen vanaf 1976, de oprichting van de onafhankelijke vakbeweging *Solidarność* (Solidariteit) en de weifelende regering die probeerde te schipperen tussen toegeven aan de druk vanuit de bevolking enerzijds en de dreigende interventie van Moskou anderzijds, maken van dit land een ideaal onderzoeksonderwerp. Grote delen van westers links hadden het daar maar moeilijk mee. De sociaaldemocratische partijen hadden zich sinds de jaren zestig min of meer neergelegd bij het feit dat internationale vrede afhankelijk was van stabiele regeringen, ook aan de andere kant van het IJzeren Gordijn. Vergroting van burgerlijke vrijheden achter het IJzeren Gordijn kon in die visie worden bevorderd door de dialoog met de communistische regimes aan te gaan. Ook het geven van financiële steun zou in die visie het Oostblok rijp maken voor meer vrijheid. De basis bleef echter dat eerst en vooral de vrede moest worden bewaakt door de tegenstander pragmatisch tegemoet te treden. De autoritaire regimes werden vooralsnog geaccepteerd.

Toen de Polen zelf in beweging kwamen, was het voor de sociaaldemocraten problematisch om zich instemmend solidair te verklaren.

De West-Duitse *Ostpolitik* had immers laten zien dat deze poging tot toenadering tussen de leiders van beide kampen tot ontspanning tussen Oost en West kon leiden. Was het niet riskant deze betere verhoudingen nu in de waagschaal te stellen? Daarbij bestonden er overigens wel nationale verschillen. De Nederlandse Partij van de Arbeid (PvdA) kon de stap naar meer begrip voor *Solidarność* makkelijker maken dan de West-Duitse *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD). De Duitsers zaten met hun tweedeling en omsingeling van West-Berlijn veel dichterbij het Oost-West conflict en konden zich minder goed een misstap veroorloven. Een Russische inval in Polen zou namelijk zeer snel de zorgvuldig opgebouwde ontspanning tussen de grote blokken in gevaar kunnen brengen. Wel speelden Poolse immigranten in de nationale discussies in PvdA en SPD een rol, maar in het algemeen was het toch vooral zo dat beide partijen zich niet veel gelegen lieten liggen aan de stem van die migranten. De grootste vakcentrales in beide landen (FNV en DGB) waren ideologisch verwant aan de politieke partijen. Toch hadden ze er minder moeite mee zich solidair te verklaren met hun Poolse onafhankelijke zusterorganisatie. Zolang deze zich maar beperkten tot kwesties als arbeidsvoorwaarden.

De Polen konden maar weinig begrip opbrengen voor het standpunt van de westerse partijen die zo voorzichtig opereerden. Ook werd aan die kant de euforie over de glasnost van Gorbatsjov nauwelijks begrepen. Zag men dan niet dat het slechts een spel voor de bühne was? Verfrissend in dit opzicht was vooral het optreden van het Interkerkelijk Vredesberaad, de Nederlandse vredesbeweging. Zo hard als zijn voorman Mient Jan Faber tegen de plaatsing van 'kruisraketten' (officieel de Tomahawk-kruisvluchtwapens) ageerde, zo stevig haalde hij ook uit naar de politiek van de Russen. In West-Duitsland speelden de buiten de sociaaldemocratie staande linkse politieke partij *Die Grünen* een andere rol. Die partij voelde zich als Duitse partij naar de Poolse regering toe blijkbaar niet in de positie om kritiek te leveren en schurkte enigszins aan tegen het SPD-standpunt dat verandering van bovenaf moest komen. Als de regering maar niet geschoffeerd werd. Steun voor de strijd van onderop van *Solidarność*, was dan ook niet vanzelfsprekend.

Uiteindelijk gingen de ontwikkelingen aan het eind van het decennium verrassend snel en vielen de communistische regimes in Oost-Europa kort na elkaar. Dit gebeurde deels door druk van onderop, en deels doordat de machthebbers het geloof in hun eigen systeem verloren. De westerse partijen die Miedema beschrijft waren tevreden met de ontwikkelingen. Maar het standpunt van deze voorzichtige politici, dat vrede een voorwaarde was voor vrijheid, werd dus door de ontwikkelingen niet bevestigd.

In haar boek beschrijft Miedema de gebeurtenissen en standpuntbepalingen zeer nauwgezet vanuit de achtergrond van de Koude Oorlog tot de val van de Muur. De studie staat in de relatief jonge traditie van transnationale studies, waarbij niet de vergelijking tussen twee naties centraal

staat maar de relaties en grensoverschrijdende ontwikkelingen en interacties. Ze brengt alle actoren uitgebreid in beeld en heeft daarbij oog voor de rol van individuen, nationale belangen, geopolitieke verhoudingen en de spanning tussen, aan de ene kant, steun voor de idealen vrede en vrijheid en, aan de andere kant, directe steun aan de gewone bevolking. Gelukkig beheerst ze de gave van de pen, anders was deze vuistdikke studie een onneembare barrière geweest voor wie meer wil weten over de jaren die voorafgingen aan het zogenaamde einde van de geschiedenis. En dat zou jammer zijn geweest. Want hoewel *Vrede of vrijheid?* geen panklare recepten oplevert, geeft het wel stof tot overdenking bij de hedendaagse problemen. Nu de geschiedenis helemaal niet is afgelopen zoals sommigen dachten in 1989, doen zich immers soortgelijke problemen voor. Moet de bevolking die op Maidan demonstreert worden gesteund of is voorzichtig optreden met het oog op de reactie van de grote buurman (Rusland) geboden? Was de Arabische Lente te verkiezen boven de stabiliteit van de autoritaire regimes ter plaatse? Verdienen de Koerden steun of is de bondgenoot in Ankara te belangrijk om te laten vallen? Deze hedendaagse vraagstukken zijn vergelijkbaar met het vraagstuk dat Christie Miedema zo indringend heeft beschreven.

Sjaak van der Velden, Internationaal Instituut voor Sociale
Geschiedenis en zelfstandig historicus

Rick Honings, Lotte Jensen en Olga van Marion (eds.), *Schokkende boeken!* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2014, 336 pp., ISBN 978 90 8704 457 2).

De themabundel *Schokkende boeken!* bevat 32 bijdragen waarin telkens een werk uit de Nederlandse literatuurgeschiedenis wordt besproken dat op de een of andere manier het predicaat ‘schokkend’ krijgt. In hun inleiding op de bundel definiëren de samenstellers Rick Honings en Lotte Jensen een schokkend boek kortweg als ‘een werk dat bepaalde grenzen overschrijdt’. Het kan daarbij om ‘morele, juridische of esthetische’ grenzen gaan ‘die in een bepaalde samenleving courant zijn’ (10). Te denken valt aan boeken die in hun tijd voor beroering zorgden vanwege een onzedelijke of godslasterlijke inhoud, aan werken die als ideologisch verdacht of zelfs als staatsgevaarlijk gebrandmerkt werden, of aan vernieuwende literatuur die met radicale vormexperimenten of het doorbreken van genreconventies esthetische verwarring zaaide.

De artikelen zijn onderverdeeld over drie thema’s, ‘Lichaam’, ‘Geest’ en ‘Vorm’, die niet helemaal overlappen met de drie soorten grenzen die een schokkend boek kan overschrijden. De esthetische grens correspondeert grotendeels met het thema ‘Vorm’, maar de in moreel of juridisch opzicht grensoverschrijdende werken vinden we zowel terug binnen de categorie ‘Lichaam’ als onder ‘Geest’. Een positief aspect van deze verdeling is dat de chronologie een paar keer doorbroken wordt. Binnen de categorieën zijn de besproken werken weliswaar chronologisch geordend, maar door deze thematische driedeling staan niet langer alle middeleeuwse werken bij elkaar aan het begin en alle moderne werken aan het eind. Dat zorgt voor een prettige afwisseling van historische periodes en contexten.

Een valkuil van dergelijke bundels die een specifiek type literatuur behandelen is dat de definitie enorm wordt opgerekt om maar zoveel mogelijk bijdragen van diverse pluimage te kunnen incorporeren. Die valkuil hebben de samenstellers van deze bundel niet helemaal weten te omzeilen. Een criterium dat in de inleiding wordt aangebracht maar in de uitwerking niet consequent wordt gehandhaafd, is dat het werken betreft ‘die in hun tijd als schokkend werden ervaren, en dat soms nog steeds zijn’ (10). Het woord ‘ervaren’ is hier van belang, want het situeert de *shock value* van een literair werk terecht in het effect dat het uitoefent of uitoefende op een groep geïntendeerde lezers of in het bredere maatschappelijke debat. Een literair werk kan in principe nooit louter op basis van intrinsieke kenmerken als ‘schokkend’ worden gelabeld, er zijn altijd ook additionele gegevens nodig die aantonen dat het betreffende werk een dermate grote impact of geruchtmakende uitwerking heeft gehad die de conclusie rechtvaardigt

dat het een schok teweegbracht. De brede definitie dat schokkende boeken alle boeken zijn die een bepaalde grens overschrijden, laat al zien dat deze bundel veel ruimte laat voor vrijere uitwerkingen van het thema. Sommige auteurs gaan daarin erg ver. Zo laat Jaap Grave in zijn artikel over *De verboden tuin* (1986) van Wessel te Gussinklo zien hoe het hoofdpersonage de gebeurtenissen die hem overkomen als schokkend ervaart, wat natuurlijk nog niets zegt over het al dan niet choquerende karakter van de roman. Een mispeer van een andere orde is de bijdrage van de journaliste Elsbeth ETTY, die de casus van de nationaalsocialistische en virulent antisemitische dichter George Kettmann aangrijpt om diens rabiate gescheld in de jaren dertig van de vorige eeuw op het Comité van Waakzaamheid van Menno ter Braak op één lijn te stellen met hedendaagse kritiek op de negatieve effecten van het politiekcorrecte paradigma.

Sven Vitse noemt *Tongkat* (1999) van Peter Verhelst ‘een provocerend en misschien zelfs schokkend boek’ (280). Die aarzeling is het gevolg van een te tekstgerichte benadering. De receptie van de roman wordt grotendeels buiten beschouwing gelaten in zijn stuk, zodat we over het eventuele schokeffect van Verhelsts provocaties inderdaad geen conclusies kunnen trekken. De beste bijdragen in de bundel zijn dan ook die waarin een gecontextualiseerde inventarisatie van de potentieel grensoverschrijdende kenmerken van een werk gecombineerd wordt met een literatuurhistorische beschrijving en analyse van de schok die het teweegbracht. Helmer Helmers bijvoorbeeld doet dat voorbeeldig in zijn bijdrage over *De Betoverde Weereld* (1691) van Balthasar Bekker, ‘zonder twijfel [...] het schokkendste boek dat ooit in de Republiek is verschenen’ (131). Helmers schetst kort de historische context, laat zien welke plaats Bekker hierin innam, en bespreekt vervolgens de reuring die zijn boek veroorzaakte aan de hand van zowel tekstspecifieke als institutionele en maatschappelijke factoren.

Nu moet gezegd worden dat auteurs die een ouder werk behandelen het wel iets makkelijker hebben gehad dan zij die een hedendaags werk bespreken. Interessant is namelijk dat veel van de bediscussieerde werken van meer recente datum bij nader inzien helemaal niet zo schokkend blijken te zijn. *Bezorgde ouders* (1988) van Gerard Reve, *Gstaad 95-98* (2002) van Marek van der Jagt (Arnon Grunberg), *Het grote baggerboek* (2004) van Ilja Leonard Pfeijffer, *De maagd Marino* (2010) van Yves Petry, ze staan stuk voor stuk bol van xenofobe uitspraken, perverse erotiek, morbide gruwelen of vulgair taalgebruik – of een combinatie van al deze elementen –, maar ze brachten nauwelijks een rimpeling teweeg in de literaire wereld of in het publieke debat, laat staan een schokeffect.

Sommige auteurs hebben in hun bijdrage dan ook voor een tegendraadse aanpak gekozen en stellen de vraag waarom een werk dat qua vorm of thematiek bij uitstek in aanmerking lijkt te komen om als een schokkend te boek te worden ervaren, in de praktijk niet of nauwelijks die uitwerking blijkt te hebben gehad. Edwin Praat en Jos Joosten volgen

bijvoorbeeld deze lijn in hun artikelen over respectievelijk Reve en Pfeijffer. Zij vinden een verklaring in gewenning en in de veranderde tijdgeest, maar ook in wat Joosten de ‘totale autonomie’ van het literaire veld noemt: ‘In de literaire tekst mag, wat in geen enkele andere tekstvorm mag’ (287). Een meer pessimistische uitleg is dat het uitblijven van een schokeffect ook als een ‘symptoom van maatschappelijke desinteresse voor wat er in de literatuur gaande is’ kan worden beschouwd: ‘Het is in het beste geval virtuoos, maar je ligt er niet wakker van’ (287).

Het laatste besproken werk, *De vrouw die de honden eten gaf* (2014) van Kristien Hemmerechts, kan wel met recht een schokkend boek worden genoemd, gezien de ophef die in Vlaanderen ontstond over deze roman waarin een poging wordt gedaan te begrijpen wat er zich in het hoofd van Michelle Martin, de vrouw van Marc Dutroux, heeft afgespeeld. In de inleiding verklaren de samenstellers het rumoer uit het feit dat Hemmerechts zich weer ronduit geëngageerd heeft durven tonen. Uit het betreffende stuk, van de hand van Stine Jensen, blijkt echter dat de provocerende publieke manifestaties van Hemmerechts – ze liet zich als Martin afbeelden op de cover van *Humo* – als schokkender werden ervaren dan de roman zelf. In dit rellerige tijdsgewricht lijken schokkende boeken dan ook vervangen door schokkende schrijvers, zoals ook de meest controversiële auteur van dit moment, A. H. J. Dautzenberg, bewijst: niet zijn literaire werken zorgen voor de meeste commotie maar zijn buitenliteraire strapatsen, zoals zijn lidmaatschap van pedofielenvereniging Martijn. Er staan ons de komende jaren nog veel schokkende boeken te wachten, concluderen de samenstellers. Ik zou eerder zeggen: nog veel choquerende schrijversfiguren.

Marc van Zoggel, Huygens ING (KNAW)

Bram van Oostveldt, *Tranen om het alledaagse. Diderot en het verlangen naar natuurlijkheid in het Brusselse theaterleven in de achttiende eeuw* (Dissertatie Universiteit Gent 2005; Hilversum: Verloren, 2013, 250 pp., ISBN 978 90 8704 404 6).

Het begrip natuurlijkheid was alomtegenwoordig in het denken en spreken van de Franse Verlichting. Ook in het theater manifesteerde natuurlijkheid zich als het nieuwe ideaal, dat zowel toneelauteurs als acteurs en regisseurs tot doel werd gesteld. Van doorslaggevend belang bij de lancering en definiëring van dit ideaal in het theater waren de geschriften van Denis Diderot, in het bijzonder zijn dramapoëtische traktaat *Entretiens sur Le Fils naturel* (1757) en zijn burgerlijke dramastuk *Le père de famille* (1758). Dat laatste beleefde zijn Brusselse première in 1761 in de Muntschouwborg. Naar aanleiding van die opvoering waaide het debat over natuurlijkheid in het theater vanuit Parijs naar Brussel over. Maar hoe moeten we dit hele natuurlijkheidsidee begrijpen? Waar kwam het vandaan, met welke verschillende betekenissen werd het bekleed en wat verklaart zijn onstuitbare opgang in het achttiende-eeuwse denken over theater? Die vragen behandelt theaterhistoricus Bram van Oostveldt in deze begripshistorische studie, waarmee hij in 2005 zijn doctorstitel behaalde aan de Universiteit Gent.

Als methode kiest Van Oostveldt resoluut voor Foucaults *archéologie du savoir*. In de beste poststructuralistische traditie pelt hij de verschillende betekenislagen van het idee natuurlijkheid af om de historisch gesitueerde en dikwijls tegenstrijdige bouwstenen van het discours bloot te leggen. Dit resulteert in een zeer nauwkeurig onderzoek van vaak complexe theoretische debatten op het vlak van ontologie, epistemologie en esthetica. In het eerste deel van het boek vertrekt hij van de artikels over ‘natuur’ in de beroemde *Encyclopédie* om de filosofische achtergrond van het natuurlijkheidsdebat te schetsen, met aandacht voor de verhouding tussen rede en natuur in de Verlichting, de relatie tussen natuur en kunst en de definitie van schoonheid. In het tweede deel wordt het filosofische debat toegespitst op het theater: de geboorte van het burgerlijke drama wordt er teruggeplaatst in de morele opvattingen van de Verlichtingsfilosofen als uiting van de burgerlijke emancipatiedrang. In het derde deel staat het Brusselse natuurlijkheidsdebat centraal, dat wordt belicht aan de hand van de opvattingen over representatie, acteerstijl en acteer methode die, naar aanleiding van de opvoering van *Le père de famille*, lokaal werden geventileerd.

Met zijn uiterst zorgvuldige reconstructie van de betekenisevolatie van het natuurlijkheidsidee ontsnapt Van Oostveldt aan de geschematiseerde weergave die het ideeëngoed van de Verlichting door gebrek aan tijd en plaats

in menige historische studie ten deel valt. Het verhaal dat hij vertelt is heerlijk genuanceerd. Het stelt het gelijktijdig bestaan van tegengestelde ideeën en hun niet per se rechtlijnige evolutie doorheen de tijd in de schijnwerpers. Het thema wordt op een exhaustieve wijze onderzocht. Het onderzoek voert langs het werk van talrijke denkers en theatertheoretici en doorkruist kapitale achttiende-eeuwse filosofische debatten, gaande van de ontologische tweestrijd tussen mechanisme en evolutionisme, over de epistemologische crisis van het cartesianisme en het classicisme, tot de esthetische polemiek over ‘belle nature’ en ‘nature vraie’.

De keerzijde is dat het bestudeerde onderwerp noodzakelijkerwijs ‘klein’ uitvalt. Het ‘Brusselse theaterleven uit de achttiende eeuw’ in de ondertitel wekt grotere verwachtingen dan het boek waarmaakt. Het Brusselse luik van het boek neemt slechts één van de drie delen in beslag en is gebaseerd op welgeteld vier bronteksten met een uitgesproken normatief karakter (een uitgebreide recensie van Diderot’s *Le père de famille* en drie verhandelingen over toneelspel). De Brusselse casus dient dan ook vooral ter illustratie van een begripshistorische analyse die veel verder reikt dan de toenmalige hoofdstad van de Oostenrijkse Nederlanden. Wie meer wil vernemen over de evolutie van de eigenlijke theaterpraktijk in het achttiende-eeuwse Brussel, onder meer onder invloed van het verlangen naar natuurlijkheid, moet elders terecht. Om te beginnen bij het boek *The theatre de la Monnaie and theatre life in the 18th century Austrian Netherlands* uit 2000 van dezelfde auteur. Hoe dan ook doet deze smalle uitwerking van de Brusselse casus niets af aan de geldigheid van Van Oostveldts conclusies, en biedt ze een zeldzame en dus zeer welkome bijdrage tot onze kennis over het artistieke en dramatheoretische debat in de Oostenrijkse Nederlanden.

Het hoge theoretische niveau van het boek maakt de lectuur ervan soms taai. Hoe interessant de discussie over de kentheoretische achtergrond van het classicisme en andere esthetische idealen ook is, soms verliest ze aan kracht omdat ze zelden (of pas na lange tijd) concreet wordt. In al het spreken over de idealen van natuurlijkheid komt het slechts sporadisch tot het geven van voorbeelden van welke kunstgrepen in schilderkunst, poëzie en toneel nu precies als natuurlijk of artificieel werden ervaren. Daardoor ontstaat bij momenten de indruk dat het om een steriele of semantische discussie gaat. Onterecht, zo blijkt. Het boek is dan ook op zijn sterkst wanneer de theoretische standpunten aanschouwelijk worden gemaakt, met name waar het gaat over de inhoud van concrete stukken of de afweging van verschillende actiemethodes. Zo is de bespreking van Diderots *Le père de famille* in het licht van de voorafgaande theoretische beschouwingen een revelatie.

Bijzonder interessant is ook de vaststelling dat de evolutie in morele en esthetische opvattingen met betrekking tot toneel een onderliggende sociale realiteit weerspiegelde. Dat de opkomst van het genre van het burgerlijke drama en de hang naar natuurlijkheid een manifestatie waren van de burgerlijke emancipatiedrang tijdens het ancien régime en een verwerping

inhielden van de overgesofisticeerde hofcultuur is geen nieuwe onthulling. In dit boek wordt het thema wel zeer treffend en overtuigend uitgewerkt. Natuurlijkheid als ahistorische en door de natuur zelf gegeven categorie wordt op die manier ontmaskerd als het intellectueel toedekken van een historisch en sociaal bepaald cultureel streven. Vanuit die optiek krijgt zelfs de opkomst van de empirie als dominant kentheoretisch paradigma een acute politieke relevantie, die het achttiende-eeuwse esthetische debat een heel nieuw aanschijn geeft. Net die kruisverbanden maken dit theoretische, rijk geschakeerde boek, behalve voor theaterfilosofen, ook voor cultuurhistorici tot belangwekkende lectuur.

Brecht Deseure, Universität Passau en Vrije Universiteit Brussel

Freya Sierhuis, *The Literature of the Arminian Controversy: Religion, Politics and the Stage in the Dutch Republic* (Dissertation European University Institute 2009; Oxford: Oxford University Press, 2015, 320 pp., ISBN 978 0 198 74973 8).

The Arminian controversy was without doubt one of the most important debates that raged throughout the Dutch Republic during the seventeenth century. What started out as an academic debate about predestination got entangled in a number of other hotly contested issues – the locus of sovereignty, the course of foreign policy, the extent of religious toleration, the relationship between church and magistrate –, creating a potent mixture of violent passions that would bring the country to the brink of civil war. The debates and outcome of what has come to be known in Dutch historiography as the Truce Controversies would leave an enduring imprint on future generations. Well into the nineteenth century, Dutch men and women would return to these debates and their related events in search of arguments to support their views on the proper political and religious make-up of the nation – or to oppose those of their opponents.

This long-lasting legacy of the Truce Controversies has ensured that the Arminian controversy has always attracted a good deal of scholarly attention. But not enough, according to Freya Sierhuis in her fine study *The Literature of the Arminian Controversy: Religion, Politics and the Stage in the Dutch Republic*. Sierhuis contends that too much focus has been placed on the political and social-economic sides of the Truce Controversies, but not enough on the religious and ideological ones. This lack of attention has led to a misreading of the nature and development of seventeenth-century Dutch literature and of some of its most fundamental authors and texts. By researching the literary culture of the Arminian controversy, Sierhuis is trying to correct this attention deficit and our view of Dutch literary culture during the seventeenth century.

In six chapters Sierhuis takes her readers more or less chronologically from the beginning of the Dutch Revolt and the foundation of the Dutch Reformed Church to the early 1630s, when – as a consequence of the Truce Controversies – the Dutch Reformed community had split up into two branches: Gomarists or Contra-Remonstrants and Arminians or Remonstrants. As Sierhuis correctly points out, the Arminian controversy is best understood as ‘a phase in the process of the long Reformation’ (16). The dispute about predestination between Jacob Arminius and Francis Gomarus at Leiden University in 1604 had deep roots in the debates about predestination, free will and religious toleration that had fragmented the Protestant movement into a plethora of different churches and sects in the

sixteenth century. These sixteenth-century debates had often been fierce and given birth to a fair number of polemical writings, like Dirk Coornhert's *Synodus van der Conscientien Vryheydt* (Synod on the Liberty of Conscience, 1582) (32). The Arminian controversy can be seen as continuation of these earlier debates, with both Remonstrants and Contra-Remonstrants making ample use of the writings and ideas of their predecessors.

While Sierhuis presents the ideas of both parties involved, most attention goes out to the group of Remonstrants and Remonstrant sympathizers around the *Nederduytsche Academie* in Amsterdam. Prime among them were Samuel Coster, the founder of the *Academie*, and the young Joost van den Vondel. With great in-depth analyses of Coster's *Iphigenia* (chapter 3) and Vondel's *Palamedes* (chapter 5), Sierhuis demonstrates that Coster and Vondel tapped into a variety of sources and discursive languages, ranging from the scholarly works of Hugo Grotius to the inflammatory pamphlets of Hendrik Slatius. She pays particular attention to the rhetorical devices Coster and Vondel used and appropriated for their own goals. This 'linguistic' approach Sierhuis shares with Martin van Gelderen (*The Political Thought of the Dutch Revolt 1555–1590*, 1992) and Arthur Weststeijn (*Commercial Republicanism in the Dutch Golden Age*, 2011), her former colleagues at the European University Institute in Florence. In addition, like Jill Stern (*Orangism in the Dutch Republic in Word and Image, 1650–1675*, 2010) and Helmer J. Helmers (*The Royalist Republic*, 2015), Sierhuis also looks at the imagery connected to the texts under investigation. This all makes for very stimulating reading.

The range of different sources and discourses Coster and Vondel made use of, clearly illustrates the interaction that existed between the ivory tower and Grub street; between theological treatises and academic writings on politics and history, on the one hand, and pamphlets, poems, plays, satire and libels, on the other. This interaction was not only intellectual. Sierhuis also unearths many personal connections that existed between members of the *Academie* and their more radical sympathisers, and the political and academic elite of the Dutch Republic.

By placing the literature of the Arminian controversy in the larger framework of the long Reformation and by focusing on the polemical nature of religious controversy, Sierhuis manages to portray a picture of seventeenth-century Dutch culture that is characterised more by conflict and dispute than harmony and consensus. Thus, in the debate about the nature of seventeenth-century Dutch society, she – either knowingly or not – takes sides with Rudolf Dekker (*Meer verleden dan toekomst*, 2008) against the likes of Maarten Prak and Jan Luiten van Zanden (*Nederland en het poldermodel*, 2013).

Throughout the book, Sierhuis gives some strong evidence in support for her claims. However, several questions and problems remain unsolved. Sierhuis demonstrates that supporters of the Remonstrant cause fused a number of arguments and discursive languages to plead their case before a broad audience. But she does not adequately explain why this appeal failed

to harness enough support. Besides the fact that Remonstrants constituted a minority within a minority, the language that supporters of the Remonstrant cause used also helps to make sense of this failure. Coster and Vondel, for example, shared a language with academic writers such as Petrus Cunaeus in which a disdain for the common people and a fear for the ‘mob’ is clearly noticeable. Thus, Vondel’s adversaries had a point when they accused him of ‘pecking at the common folk’ (122–125, 231–235, 249–251). Needless to say, such an approach and use of rhetoric was unlikely to win many hearts.

While rhetoric can help explain why certain events did or did not happen, the relationship between rhetoric and events can also work the other way around. Sierhuis for example notes that after 1619 Remonstrants changed their defence of religious tolerance. They no longer supported the idea of toleration within the Reformed church. Instead, they began to claim that ‘freedom of worship forms an integral part of liberty of conscience’ (237). Sierhuis fails to point out, however, that the Remonstrants had to make this change for the very simple reason that after the execution of Johan van Oldenbarnevelt and the Synod of Dort, toleration within one church was no longer a viable option. Here, we clearly see that political events had rhetorical influences.

Finally, it has to be said that Sierhuis’s study unfortunately also contains quite a number of mistakes – wrong dates, words missing or double-printed, wrong or misspelled titles – that suggest that either the editing process was a rush job or that perhaps the wrong manuscript got published. These comments should not detract, however, from the value of what probably is the best account of the Arminian controversy in the English language to date. For that feat, Sierhuis should be congratulated.

Jaap Nieuwstraten, Haarlem

Jeroen Jansen en Nico Laan (eds.), *Van hof tot overheid. Geschiedenis van literaire instituties in Nederland en Vlaanderen* (Hilversum: Verloren, 2015, 352 pp., ISBN 978 90 8704 544 9).

Bij een rondleiding in de Utrechtse universiteitsbibliotheek viel het de deelnemende eerstejaarsstudenten op dat de bibliotheek overvol was. Overal zaten studenten op hun laptop te werken. ‘De bibliotheek wordt erg veel gebruikt voor zelfstudie, maar van de boeken maakt bijna niemand meer gebruik’, zei de bibliothecaris. ‘Toch zijn we voorlopig niet van plan de kasten weg te halen om meer studieruimte te creëren. De boeken staan hier zo gezellig.’

Anekdoten als deze laten, hoe terloops ook, iets zien van grootschalige veranderingen die de boekenwereld de afgelopen jaren heeft doorgemaakt. Bibliotheken zijn van enigszins stoffige bewaarplaatsen van kennis veranderd in werkplekken waarin de koffiecorner en de stopcontacten belangrijker zijn dan de papieren collectie. Dat betekent niet noodzakelijkerwijs een achteruitgang: de traditionele leescultuur staat sterk onder druk, maar nieuwe initiatieven blazen de boekenwereld nieuw leven in. Zo slaagt het tijdschrift *Das Magazin* er niet alleen in om honderden jonge mensen op de been te krijgen voor literaire avonden en leesclubbijeenkomsten, maar lukt het de gelijknamige uitgeverij ook om via een crowdfundingactie en hulp van het boekhandelspanel van het Nederlandse televisieprogramma *De wereld draait door* de ene bestseller na de andere te lanceren. Het is verleidelijk om te denken dat de literaire wereld nog nooit zo snel veranderde als nu – maar dat zou een miskenning zijn van de grote dynamiek die die wereld altijd gekenmerkt heeft.

De bundel *Van hof tot overheid. Geschiedenis van literaire instituties in Nederland en Vlaanderen* biedt een overzicht van de talloze gedaantes die ‘instituties’ – partijen die betrokken zijn bij de productie, distributie en consumptie van literatuur – in de afgelopen eeuwen hebben aangenomen. Het boek bespreekt in een inleiding en twaalf hoofdstukken onder meer politieke en religieuze instituties die zich met de literatuur hebben beziggehouden (het middeleeuwse hof en klooster, de moderne overheid), partijen die literatuur produceerden (de vroegmoderne drukker/boekverkoper, de uitgeverij), of organisaties en fysieke plekken waarin literatuur werd bediscussieerd en geconsumeerd (rederijkerskamers, genootschappen, bibliotheken, middelbaar en universitair onderwijs, et cetera).

Het boek overspant de gehele periode vanaf 1150 tot vandaag, en dat in ongeveer 350 pagina’s. Dat is ambitieus, zeker wanneer je je realiseert hoezeer de neerlandistiek in de afgelopen decennia versplinterd is: medio-neerlandici

en kenners van de vroegmoderne en de moderne letterkunde zijn zowel theoretisch als methodisch steeds verder uit elkaar gegroeid. De samenstellers van deze bundel, Jeroen Jansen en Nico Laan, proberen deze kloof met een gedeeld theoretisch kader te overbruggen: de literatuursociologie. Deze traditie, in de neerlandistiek vooral bekend geworden in de vorm van Pierre Bourdieus veldtheorie, levert volgens de inleiders handvatten om alle verschillende instituties in hun samenhang te begrijpen. De veldtheorie zou niet alleen in staat zijn om literatuur consequent als het resultaat van een sociaal proces te analyseren, maar ook om literaire teksten zelf – en literaturopvattingen die geldig zijn op het literaire veld – recht te doen.

Sinds de jaren tachtig is er zeker in Nederland veel en vruchtbaar gebruik gemaakt van de veldtheorie, bijvoorbeeld in de invloedrijke bundel *De productie van literatuur. Het literaire in Nederland 1800–2000* (2006) van Gillis J. Dorleijn en Kees van Rees. In sommige artikelen uit *Van hof tot overheid* wordt zinnvol voortgebouwd op deze literatuursociologische inzichten, bijvoorbeeld in de bijdragen van Lisa Kuitert over de moderne uitgeverij en in Nico Laans artikelen over de literaire kritiek en de literatuurwetenschap sinds de achttiende eeuw. Toch is het de vraag of deze benadering wel zo gemakkelijk op de gehele literatuurgeschiedenis vanaf 1150 toe te passen is. Zoals Jansen en Laan zelf ook opmerken, is de veldtheorie nadrukkelijk ontworpen om het literaire veld vanaf de negentiende eeuw te beschrijven. Voor een toepassing op eerdere periodes lijkt mij een grondige historische en theoretische herinterpretatie van de theorie noodzakelijk. Zo'n herinterpretatie ontbreekt in bijna alle artikelen van deze bundel en daardoor blijven cruciale vraagstukken onbesproken.

Zo wordt Bourdieus aanname dat een literair veld naar een relatieve 'autonomie' of onafhankelijkheid streeft nergens expliciet geproblematiseerd. De verhouding tussen schrijver, markt en machthebbers verandert echter ingrijpend door de eeuwen heen: het is de vraag of we van een onafhankelijk literair veld kunnen spreken in de middeleeuwen, wanneer literatuur vooral in de context van hoven en kloosters wordt geproduceerd. Sterker nog: begrippen als 'literatuur' of 'letterkunde' worden tot het einde van de achttiende eeuw niet of nauwelijks gebruikt, waardoor het spreken over een 'literair veld' of 'literaire instituties' sowieso anachronistisch aandoet. Ook bij de nationale oriëntatie van de literatuursociologie kunnen grote vraagtekens gesteld worden: hoe zinvol is het om vóór de instelling van de monarchie in de negentiende eeuw van een 'nationaal' veld te spreken? En is er vandaag de dag eigenlijk wél zo'n veld, nu de Nederlandse literaire markt nog altijd voor een belangrijk deel uit vertalingen bestaat? Zulke cruciale vragen zijn al wel gesteld door literatuursociologen als Gisèle Sapiro, maar ze hebben nog te weinig hun weerslag gekregen in het onderzoek van neerlandici. Dit boek, dat bijna uitsluitend over Nederland gaat en weinig internationale inzichten bespreekt – zelfs Vlaanderen komt er wat bekaaid van af – laat ze onvermeld.

Eén van de artikelen waarin de literatuursociologie en het literatuurbegrip wél kritisch tegen het licht worden gehouden, behoort meteen tot de hoogtepunten van de bundel: Arjan van Dixhoorns bijdrage over rederijderskamers tussen 1400 en 1600. Hij gebruikt in dit hoofdstuk (cultuur)historische inzichten om de grenzen van de literatuursociologie te testen. Van Dixhoorn beargumenteert dat rederijderskamers niet zozeer als voorlopers van moderne literaire organisaties begrepen moeten worden, maar als verenigingen die in een brede vroegmoderne kenniscultuur (*consten* en *scientien*) zijn ingebed. Dit hoofdstuk toont mooi aan hoe de cultuureschiedenis kan worden gebruikt om een beter inzicht in historische instituties te krijgen – en dat terwijl die traditie door Jansen en Laan in hun inleiding wordt neergezet als onsystematisch en minder bruikbaar dan de literatuursociologie.

Van hof tot overheid is door het gebrek aan theoretische consensus geen consequente literatuursociologische bundel geworden. Ook lijkt er geen samenhangend historisch verhaal in te worden verteld. De artikelen zijn eerder te lezen als bruikbare overzichten van wat men in de verschillende deelgebieden de afgelopen decennia te weten is gekomen. Sommige van de auteurs hebben zelf veel aan die kennisontwikkeling bijgedragen: zo zijn de artikelen van Thom Mertens en Willem van den Berg gebouwd op hun jarenlange onderzoek naar respectievelijk religieuze leespraktijken en genootschappelijkheid.

Het synthetiserende karakter maakt het boek heel nuttig, vooral voor studenten, maar het zorgt er tegelijk voor dat het boek weinig nieuw onderzoek bevat. Klaus Beekman is een van de weinigen die zijn mooie artikel over kunstsubsidies en overheidsbemoediging illustreert met weinig bekend (journalistiek) materiaal. Hij slaagt er daarmee ook in om de actueelste ontwikkelingen in het literaire veld aan te stippen, zoals de opkomst van crowdfunding na het terugtreden van de overheid. Helaas is hij een van de weinigen die dat doet. De verplaatsing van het literaire debat van kranten en tijdschriften naar internetplatforms, weblogs en leesclubs blijft in dit boek nagenoeg onbesproken, net als de opkomst van de internetboekhandel en het literaire festival of de genoemde omwenteling in de bibliotheekwereld. *Van hof tot overheid* is een belangrijke stap in het Nederlandse onderzoek naar instituties, maar het inspireert vooral tot het zetten van *nieuwe* stappen: naar transnationaal en multimediaal institutioneel onderzoek, waarin getoond wordt dat er zowel vroeger als nu nauwelijks van een ‘autonoom’ literair veld sprake kon zijn.

Laurens Ham, Universiteit Utrecht

A.M.A. Driessen en G.P. van der Ven, *Zusters van JMJ. Geschiedenis van een congregatie, 1822–1962* (Hilversum: Verloren, 2015, 447 pp., ISBN 978 90 8704 470 1).

De geschiedschrijving van orden en congregaties in Nederland heeft de laatste jaren een hoge vlucht genomen. Niet alleen is het aantal studies aanzienlijk toegenomen, ook ligt de kwaliteitslat veel hoger dan pakweg dertig jaar geleden. Want waar studies over orden en congregaties voorheen op zijn best uitblonken in saai degelijkheid – waarbij bovendien elke blik over de kloostermuren om het geheel in wat breder kader te plaatsen de lezer werd onthouden – is nu het tegengestelde waar. Voor een goed begrip van de Nederlandse religiegeschiedenis zijn studies zoals die van Marit Monteiro over de Nederlandse dominicanen of Jan Jacobs over de gezamenlijke Nederlandse priesterreligieuzen onmisbaar geworden.

Afgelopen jaar verscheen er een nieuwe loot aan deze historiografische stam in de vorm van een indrukwekkend uitgegeven boek over de Zusters van Jezus, Maria en Jozef. De congregatie stamt uit 1822 en haar geschiedenis loopt door tot vandaag de dag. Vooral om die reden bevreedt het nogal dat Anneke Driessen en Gerard van der Ven hun verhaal afsluiten in 1962, het jaar dat de congregatie in drie afzonderlijke provincies werd verdeeld. Juist in die jaren begon het in menig orde en congregatie danig te gisten en het is jammer dat de lezer het voor die periode moet doen met de uiterst summiere beschouwing van de hand van zuster Laetitia Aarnink, sinds 2004 Provinciaal Overste. Deze op zichzelf lezenswaardige bijdrage ten spijt is het een gemiste kans dat de verschillende in het werk neergelegde lijnen niet tot het heden worden doorgetrokken.

Driessen en Van der Ven zijn grondig te werk gegaan. Hoewel een notenapparaat ontbreekt daar dit volgens de auteurs de leesbaarheid zou bevorderen, valt uit de tekst wel op te maken dat zij gebaseerd is op deugdelijk en arbeidsintensief onderzoek. In een viertal hoofdstukken wordt de geschiedenis van de congregatie uiteengezet. Het eerste hoofdstuk bevat de jaren van de oprichting, vooral gekleurd door een conflict tussen inspirator Mathias Wolf S.J. en de latere bisschop Joannes Zwijsen. In ruim 130 pagina's wordt de aanvangsfase met wat veel omhaal van woorden uit de doeken gedaan. De periode erna – tussen 1857 en 1962 – komt er vervolgens met een kleine 60 pagina's op het eerste gezicht wat bekaaid van af. Desondanks is dit het meest leesbare gedeelte van het boek. Er wordt strak de hand gehouden aan de hoofdlijn: de spanning tussen het zich enerzijds willen inzetten in de samenleving en anderzijds het willen leiden van een volledig godgewijd leven waarin gebed, versterving en gehoorzaamheid centraal stonden. Het is een

spanning die ook in de epiloog van Aarnink gethematiseerd wordt en die in veel studies naar het leven en werk van vrouwelijke religieuzen terugkomt.

Het tweede deel van het boek gaat over de missie in Indonesië en India. De straffe schrijvershand die het tweede hoofdstuk componeerde wordt hier weer veel meer vrijheid gelaten. De leesbaarheid komt dit niet ten goede. De auteurs hebben hier te maken met een euvel dat wel meer studies over orden en congregaties parten speelt: het gevoel dat onderhavig onderwerp als vanzelfsprekend een uitputtende behandeling rechtvaardigt waarin elk detail van groot gewicht is. Nu is de geschiedenis van de congregatie van JMJ zonder meer boeiend, maar hadden de auteurs zich beperkt tot een meer compacte en handzame beschrijving ervan was dat winst geweest. Nu verdwaalt de lezer op momenten – zeker waar het de geschiedenis van de missie betreft – in een overvloed van details. Tegelijkertijd gaat de geschiedenis hier, met name door de vele goed gekozen afbeeldingen, wel echt leven. Zo biedt het boek vooral veel inzicht in de dagelijkse (geloofs)praktijk van de zusters in de missie, een thema waarover welbeschouwd nog niet zo vreselijk veel bekend is. Daarmee is het eerste deel van het boek vooral een bevestiging van bestaande inzichten, terwijl in het tweede deel wat meer nieuws te lezen valt.

In haar terugblik haalt zuster Aarnink een bestuursverslag uit de late jaren zestig aan. Daaruit steeg een gevoel van grote verwarring op: 'Er is in de loop der jaren veel vernieuwd en verbeterd. De geestelijke vernieuwing, de verandering van mentaliteit, het openstaan naar de wereld verkeren nog in een beginstadium'. Waar dat alles nu precies naartoe ging was de vraag, maar 'de eerste stappen' waren gezet en er was alle reden 'te blijven geloven in een totale vernieuwing zoals de Kerk die van alle religieuzen vraagt' (416). Het is om twee redenen een intrigerend citaat. In de eerste plaats omdat uit het boek van Driessen en Van de Ven wederom blijkt dat het indelen van de geschiedenis van katholiek Nederland in een periode van gezapige rust vóór en geweldig tumult na 1960 weinig verhelderend is. Juist in de periode tussen grofweg het midden van de jaren dertig en het eind van de jaren vijftig gebeurde heel veel, zij het soms zonder dat betrokkenen zelf goed in staat waren te benoemen wat ze om zich heen waarnamen. Toen de woorden eenmaal gevonden waren ging het echter snel.

In de tweede plaats is het een citaat dat schreeuwt om context. Wat was nu die totale vernieuwing die door de kerk van alle religieuzen gevraagd werd? En hoe probeerde men die in de context van de congregatie van JMJ te integreren in het verhaal dat over het eigen verleden verteld werd? En wat was de invloed van de terugloop in nieuwe aanwas zoals die al direct na de Tweede Wereldoorlog merkbaar werd? Het zijn vragen die de auteurs helaas laten liggen. Vooral daardoor is *Zusters van JMJ* vooral een prachtig uitgegeven gedenboek geworden dat direct bij de congregatie betrokkenen met plezier zullen lezen en vol trots in de kast zullen zetten.

Voor een breder publiek is de oogst na vierhonderd pagina's echter wat magerder. De geschiedenis van de congregatie wordt – ondanks

de onevenwichtige verdeling van de aandacht en de op momenten wat
wijdlopijge stijl – op een gedegen wijze verteld met de treffende afbeeldingen
als meerwaarde. Daarmee houdt het boek het midden tussen vernieuwende
studies naar orden en congregaties zoals die de laatste jaren verschijnen en de
meer traditionele werken uit het genre.

Maarten van den Bos, Universiteit Utrecht

Theo Thomassen, *Onderzoeksgids. Instrumenten van de macht. De Staten-Generaal en hun archieven 1576–1796* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2009; 's-Gravenhage: Huygens ING, 2015, 858 pp., ISBN 978 90 5216 182 2).

Het proefschrift waarop Theo Thomassen in 2009 promoveerde heeft in 2015 een bredere verspreiding gekregen toen het als handelseditie verscheen in de reeks van door Huygens ING uitgegeven onderzoeksgidsen. Maar liefst twee volumineuze banden met in totaal 858 pagina's zijn nodig om de onderzoeker wegwijs te maken in de archieven die de Staten-Generaal tussen 1576 en 1796 gevormd hebben en die in totaal zo'n 1200 meter archiefplanken vullen. Het stelt de recensent van dit omvangrijke werk ook meteen voor een dilemma: bespreek ik het boek als onderzoeksgids, of als dissertatie? Dat perspectief maakt in dit geval veel uit. De studie naar de archiefvorming van het eerbiedwaardige college van de Staten-Generaal biedt een minutieus verslag van een langdurige maar uiteindelijk geslaagde worsteling die de auteur in 1981 aanging en in 2009 beslechtte door dit archief in intellectueel opzicht de baas te worden. Het resultaat van die inspanning levert niet alleen een omvangrijke biografie van de Staten-Generaal en hun archieven op, maar ook een gedetailleerd verslag van de methodische en archiefwetenschappelijke zoektocht van de auteur om tot dit resultaat te komen. Daarmee verrijkt hij zowel de geschiedschrijving over de Staten-Generaal als de archiefwetenschap.

Toch wringt er wel iets vanuit het perspectief van een onderzoeksgids. Een onderzoeksgids biedt een onderzoeker de helpende hand en voldoende houvast om te weten op welke wijze hij of zij te werk dient te gaan om de archieven van de Staten-Generaal te benaderen en te begrijpen. *Instrumenten van de macht* is echter vooral veel meer dan dat en schiet daarmee het doel van onderzoeksgids toch wel voorbij. Een gids van deze omvang en structuur had op zijn minst een duidelijke leeswijzer en handige samenvattingen moeten hebben. Gelukkig maakt een gedetailleerde inhoudsopgave (die alleen al 20 pagina's beslaat) wel het nodige goed.

Instrumenten van de macht is een boeiende archiefwetenschappelijke analyse van het handelen, documenteren en archiveren door de Staten-Generaal die in 1576 begonnen te besturen en 220 jaar later met de instelling van de Nationale Vergadering ophielden te bestaan. De Staten-Generaal vergaderden aanvankelijk in steeds wisselende steden en de archieven reisden mee totdat de Staten-Generaal in 1588 een eigen plek kregen op het Haagse Binnenhof. De archieven kregen vanaf dat moment ook een sedentair, maar zeker geen slapend bestaan. In de analyse wordt duidelijk dat de complexiteit van de archieven voor een belangrijk deel veroorzaakt is door

de verschillende manieren waarop ze in de loop van de tijd zijn gebruikt, geïnterpreteerd, geordend en herordend. Op die wijze zijn, vaak met de beste bedoelingen, veranderingen in dit archief aangebracht die echter meer zeggen over de opvattingen van degenen die de wijzigingen doorvoerden dan dat ze de oorspronkelijke functie representeren. Met behulp van een conceptueel gegevensmodel weet Thomassen de verschillende lagen in deze archieven op te sporen. Het gegevensmodel is een hulpmiddel waarmee op systematische wijze de relaties zichtbaar gemaakt kunnen worden tussen actor, functie, werkproces en de documenten die hieruit voortvloeien. Inzicht in die relaties (de context van de archieven) is essentieel voor een goed begrip van de archiefvorming. Thomassen combineert deze conceptuele invalshoek met ambachtelijk handwerk én met een indrukwekkende hoeveelheid inhoudelijke kennis van de archieven en van de griffiers en archivariissen die zich in de loop van de tijd op een of andere manier met dit archief hebben beziggehouden.

In de eerste band staat het functioneren van de Staten-Generaal centraal. Eerst wordt in een inleidend hoofdstuk aan de hand van een wandeling over het Binnenhof de topografie van de macht langsgelopen en het object van onderzoek met alle organisatorische en methodische problemen, keuzes en valkuilen beschreven om vervolgens over te gaan tot een uitgebreide institutionele verhandeling over de werkwijze van de Staten-Generaal. Vergaderen was de hoofdactiviteit van de Staten-Generaal. Op gedetailleerde wijze wordt beschreven volgens welke spelregels werd vergaderd, hoe voorstellen werden gedaan, hoe het systeem van ruggespraak houden in zijn werk ging, wanneer gedeputeerden vrij mandaat hadden, hoe het besluitvormingsproces was vormgegeven, waarin de werkwijze in secrete zaken afweek van de gewone procedure. Dit hoofdstuk wordt gevolgd door een uitputtende beschrijving van de verschillende taken en bevoegdheden van de Staten-Generaal, variërend van het benoemen van functionarissen tot het vaststellen van de tekst van de Bijbelvertaling en het sluiten van internationale verdragen en voeren van oorlog tot het toezicht houden op de VOC en WIC. Al die verschillende activiteiten hebben geleid tot documenteren en archiveren.

In de tweede band staan de archieven van de Staten-Generaal centraal. Thomassen hanteert hier het concept van het archiveringssysteem, dat veel meer is dan alleen het op een bepaalde manier rangschikken van de documenten in het archief. Het archiveringssysteem definieert hij als 'het geheel van procedures, methoden, kennis, mensen, middelen en documenten waarmee een persoon of een organisatie de archiveringsfunctie vorm geeft' (427). Thomassen besteedt dan ook niet alleen aandacht aan de documenten die zich in het archief bevinden maar analyseert de administratieve processen van de Staten-Generaal, kijkt naar de griffieambtenaren die deze processen moesten uitvoeren en beschrijft hoe de kamers en kasten werden gebruikt om de archieven op te bergen. In dit hoofdstuk wordt de complexiteit van de vele

verschillende series resoluties, de verschillende indices en hun onderlinge verhouding tot elkaar ontrafeld.

Thomassen wil laten zien hoezeer de archieven van de Staten-Generaal zoals wij ze in onze tijd aantreffen niet slechts het resultaat zijn van de manier waarop ze ooit gevormd waren, maar voortdurend onderhevig zijn geweest aan ingrepen en veranderingen waardoor vaak helemaal niet meer duidelijk is met welke logica ze ooit geordend zijn. Meestal zien we alleen de laatste 'laag'. De archieven zijn een afbeelding van de omgeving die ze heeft gevormd, bewerkt en gebruikt. Restanten van die verschillende afbeeldingsrelaties zijn voor de goede kijker nog zichtbaar en Thomassen laat op meesterlijke wijze zien hoe je moet kijken en waarnaar je moet kijken om dit te zien.

Bijzonder leerzaam in dit opzicht is het hoofdstuk dat handelt over de bewerkingen die op het archief zijn uitgevoerd nadat de Staten-Generaal in 1795 ophielden te bestaan. Het begon al met de tijdelijke verhuizing naar Parijs van 52 kisten met archiefstukken van de Staten-Generaal (en later werden nog eens 5000 delen gereedgemaakt om naar Parijs te transporteren). De chaos die hierdoor werd veroorzaakt werd na het herstel van de onafhankelijkheid nog vergroot doordat steeds meer andere documenten bij de archieven van de Staten-Generaal werden geplaatst en er een thematische herverkaveling plaatsvond volgens een negentiende-eeuwse logica. Zo ontstond er een aparte 'collectie buitenlandse zaken' waarin de rapporten (verbalen) van de gezanten die nog in de archieven van de Staten-Generaal en Staten van Holland zaten, alsmede verbalen die in allerlei persoons- en familiearchieven werden aangetroffen bij elkaar werden geplaatst. Daar werden de zogeheten legatiearchieven (de archieven van de Staatse gezanten in het buitenland van voor 1795 die in de jaren twintig van de negentiende eeuw aan het rijksarchief werden overgedragen) zonder aarzeling aan toegevoegd. Dit ging zo door met allerlei andere buitenlandse rapporten die in de loop van de negentiende eeuw opdoken tot rijksarchivaris Van Riemsdijk eind jaren tachtig van de negentiende eeuw aan deze praktijk een einde maakte. Het kwaad was inmiddels geschied en deze archieven waren ingedeeld volgens een anachronistische, negentiende-eeuwse opvatting van de manier waarop de diplomatie in de zeventiende en achttiende eeuw was georganiseerd.

Instrumenten van de macht biedt de lezer een spannende maar lang niet altijd gemakkelijke ontdekkingsreis. Het is niet alleen een ontdekkingsreis door de archieven van Staten-Generaal, maar vooral ook door de krochten van het archivalische denken en handelen die hun weerslag hebben gehad op de archieven. Het is geen 'gids' die snel inzicht biedt hoe je als onderzoeker het beste te werk kunt gaan om deze archieven te gebruiken. Het is wel een 'gids' die je doet inzien dat het essentieel is om te begrijpen welke werelden verscholen zitten achter de meest zichtbare structuren. Daarmee vormt dit werk een uitstekende basis om een op onderzoekers toegesneden onderzoeksgids te maken.

A.J. Rinzema†, *Sicke Benninge en zijn kroniek. Een Groninger burger over opkomst en verval van zijn stad rond 1500*, L. van Beek, met medewerking van D.E.H. de Boer en C.W. Zwart (eds.) (Den Haag: Huygens ING, 2014, 340 pp., ISBN 978 90 5216 000 9).

Dit boek is een bewerking van de dissertatie van Anton Rinzema. De studie van werk en leven van Sicke Benninge vormde een tweeluik met de editie van Benninges kroniek door Frits van den Hombergh. Helaas overleden beide onderzoekers in 2007. Dankzij promotor Dick de Boer gingen de resultaten van het onderzoek niet verloren en werd Lianne van Beek ingeschakeld om de studie waar nodig te bewerken waarvan voorliggend boek het resultaat is. Lianne van Beek bleef daarbij zo getrouw mogelijk aan het onderzoek van Anton Rinzema en vervulde hier en daar met noodzakelijke aanvullingen, maar qua literatuur geeft dit boek een stand van zaken weer van circa 2005. Parallel werd ook de langverwachte editie van de kroniek in 2012 gepubliceerd dankzij de inspanningen van Egbert van der Werff. Zo resulteerde het ambitieuze onderzoeksproject, dat reeds in de jaren 1980 opgestart werd, in twee boeiende publicaties die een herwaardering van de lang onderbelicht gebleven laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Friese historiografie inhouden.

Het boek bestaat uit zeven hoofdstukken die helder en logisch opgebouwd zijn. Hoofdstuk 1 schetst het debat omtrent het verschijnen van laatmiddeleeuwse stedelijke historiografie in een breder literatuur-historisch perspectief. Aansluitend bespreekt hoofdstuk 2 specifiek de Friese en Groninger context en de aanwezigheid van stedelijke en regionale kronieken. In hoofdstuk 3 worden de levensloop en carrière van Sicke Benninge gereconstrueerd. Hoofdstuk 4 geeft informatie over de overlevering en ontstaansgeschiedenis van Benninges kroniek. Hoofdstuk 5 analyseert de werkwijze en het bronnengebruik van Benninge als geschiedschrijver. In hoofdstuk 6 en 7 wordt het wereldbeeld en de mening van Benninge over de politieke verhoudingen ontleed. Zijn oordeel over tijdgenoten, gaande van vorsten tot stadsbewoners, en zijn visie op politieke spanningen en sociale verhoudingen wordt belicht.

Met zijn *Croniken der Vrescher Landen mijtten Zoeven Seelanden ende der stad Groningen* was Sicke Benninge de eerste die Groninger en Friese historiografie met elkaar verbond. Hij was afkomstig uit het zogenaamde Westerkwartier van de Ommelanden. Door zijn huwelijk verwierf hij rond 1497 het Groningse poorterschap. Hij behoorde niet tot oude patriciërs geslachten en slaagde er in de loop van zijn leven niet in tot de sociaaleconomische

toplaag op te klimmen. Toch bouwde hij een mooie carrière op en bekleedde verschillende stedelijke functies zoals grietman, hoofdman, rentmeester, overrechter en was mogelijk ook lid van de Groninger raad. Hij was dus nauw betrokken bij het politieke besluitvormingsproces wat hem heel wat nauwkeurige informatie verschafte.

De absolute verdienste van deze studie is het gedetailleerd ontrafelen van Beninges bronnengebruik en de totstandkoming van de verschillende delen van het werk. Voor zijn driedelige kroniek maakte Sicke Benninge gebruik van een breed scala aan bronnen waaronder allerlei verhalende documenten zoals enkele oudere kronieken, reisbeschrijvingen en pelgrimsgidsen, maar ook vele rechtsteksten en oorkonden. In het derde en meest omvangrijke deel ligt de nadruk meer op zijn eigen tijd en vertoont de kroniek een sterk politieke inslag. Dat relaas is gebaseerd op wat hij zelf had gezien, meegemaakt of vernomen via betrouwbare getuigen.

Het perspectief van politieke onrust als katalysator voor het schrijven van historiografie is een waardevolle insteek in het boek. Tussen de jaren 1491–1528 kwam de Friese vrijheid en onafhankelijkheid van Groningen onder druk te staan door een sterkere greep van het centrale overheidsapparaat. Hoewel Sicke Benninge geen groot politiek denker of strateeg was, ventileerde hij verschillende keren zijn opvattingen over zijn eigen woelige politieke tijdperk. Hij koesterde nostalgie naar vroeger, toen alles beter was, en was redelijk pessimistisch over de toekomst. Hij hunkerde naar de tijd toen Groningen volgens hem nog niet gedomineerd werd door ambitieuze, onvoorzichtige en op macht beluste raadslieden en onbekwame gildevertegenwoordigers. Omwille van zijn afkomst bekleedde ook het thema van de moeizame relatie van Groningen met haar Ommelanden een prominente plaats. Daarnaast stond de diepchristelijke Benninge erg afkerig ten opzichte van oorlog, niet uit pacifistische beweegredenen, maar omwille van het praktische belang dat rust en stabiliteit hadden voor de welvaart van de stad en omliggende regio.

Een tekortkoming van deze studie is evenwel het ontbreken van de vraag naar het geïntendeerde publiek van de kroniek. De hele kroniek wordt tot in de puntjes geanalyseerd, maar voor welke lezers deze bestemd was, blijft onduidelijk. Uit het betoog leiden we enerzijds af dat Sicke Benninge waarschijnlijk voor zichzelf en eventueel een beperkte kring van verwanten rondom hem schreef. Anderzijds werd deze kroniek in meer dan 40 handschriften overgeleverd, wat een ruimere verspreiding veronderstelt. Het valt uiteraard buiten het bestek van deze studie om te verklaren waarom er zoveel afschriften (van begin zestiende eeuw tot 1745) circuleerden, hoewel dit verhelderend zou kunnen zijn over het milieu waarin de kroniek van Benninge circuleerde na zijn dood. In welke sociale kringen was er interesse voor afschriften van deze kroniek en waarom? Recentelijk is er ook het pleidooi van onderzoekers om niet louter op het auteurschap van een kroniek te focussen, maar evenzeer op de receptie van historiografische tekstproductie.

De inleiding van de editie uit 2012 biedt enige verduidelijking omtrent de datering en verspreiding van de afschriften, maar over het lezerspubliek vernemen we helaas niets.

Het boek is aangenaam geschreven en vlot leesbaar, hoewel het bij momenten wat breedvoerig is en er enkele herhalingen opduiken (bijvoorbeeld het belang van de Friese vrijheid voor Benninge en zijn mening over de nieuwe generatie stadsbestuurders). Daarnaast is enige spanning merkbaar tussen de uitgewerkte casus en de situering daarvan in een breder historiografisch debat. De literatuurstudie in dit boek reikt tot 2005, maar de bijdragen van A.-L. Van Bruaene (uit 2003 en 2008) over het verschijnen van laatmiddeleeuwse stedelijke geschiedschrijving in Vlaanderen en Brabant hadden zeker een toegevoegde waarde kunnen bieden, voornamelijk vanuit een breder theoretisch perspectief en het zoeken naar verklaringen voor de afwezigheid van ‘echte stadskronieken’ in deze sterk geurbaniseerde regio’s.

Niettemin levert dit onderzoek van Anton Rinzema een prachtige en gedetailleerde casus op en heeft Lianne van Beek zeer verdienstelijk redactiewerk geleverd. Dit boek vormt als dusdanig een meer dan interessante bijdrage aan de recente heropleving van onderzoek naar allerlei uiteenlopende vormen van stedelijke geschiedschrijving. Hierbij denk ik bijvoorbeeld aan de conferentie in Brugge in mei 2015, ‘Towards new thinking in urban historiography. Old Texts, New Approaches. A Reconsideration of Urban Historical Consciousness in Northwest Europe’, waar verschillende lopende onderzoeken werden voorgesteld. Door de situering van de kroniek in het ruimere kader van historiografische productie in Groningen en Friesland van de veertiende tot en met de achttiende eeuw en mede dankzij de bijlage die achteraan toegevoegd werd, levert het boek mooie aanknopingspunten en een uitnodiging tot verder onderzoek naar deze lang stiefmoederlijk behandelde kronieken.

Tineke Van Gassen, Universiteit Gent